

Munuscula in honorem Željko Rapanić

Zbornik povodom osamdesetog rođendana
Festschrift on the occasion of his 80th birthday

Dissertationes et Monographiae 5

International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages Motovun, University of Zagreb

Munuscula in honorem Željko Rapanić
Zbornik povodom osamdesetog rođendana / *Festschrift on the occasion of his 80th birthday*

Copyright © International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages - Motovun,
University of Zagreb, 2012.

<i>Izdavač / Publisher:</i>	Sveučilište u Zagrebu / <i>University of Zagreb</i> Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, Motovun <i>International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, Motovun, Croatia</i>
<i>Urednici / Editors:</i>	Miljenko Jurković, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu Ante Milošević, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu
<i>Redakcijski odbor Editorial board:</i>	Mladen Ančić, Igor Fisković, Nikola Jakšić, Miljenko Jurković, Ante Milošević
<i>Prijevod sažetaka Translations:</i>	Neven Budak, Nenad Cambi, Laris Borić, Miljenko Jurković, Radovan Kečkemet, Sniježana Matejčić
<i>Grafičko oblikovanje i računalna obrada / Graphic design and Computer layout:</i>	Neven Marin, Boris Bui
<i>Tisak / Printing:</i>	Dalmacijapapir d.o.o. - Split
<i>Naklada / Circulation:</i>	500 primjeraka

ISBN 978-953-6002-67-2

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem: 831012

Munuscula in honorem Željko Rapanić

Zbornik povodom osamdesetog rođendana
Festschrift on the occasion of his 80th birthday

Zagreb - Motovun - Split, 2012.

Sadržaj / Contents

Miljenko JURKOVIĆ Ante MILOŠEVIĆ	7	Predgovor <i>Foreword</i>
Ivan BASIC	13	Željko Rapanić <i>octogenarius</i> . Spomenica povodom osamdesete godišnjice života i pedesetpete obljetnice znanstvenog rada <i>Željko Rapanić octogenarius. A Testimonial to mark his eightieth Birthday and fifty-fifth Anniversary oh his Scientific Work</i>
Ivan BASIC	43	Bibliografija Željka Rapanića 1958.-2012. <i>Bibliography of Željko Rapanić 1958-2012</i>
Branko KIRIGIN	59	Salona i more - neke napomene <i>Salona and the Sea - Some Notes</i>
Ljubomir GUDELJ	87	Ranokršćanski plutej iz Gornje Podstrane kod Splita <i>Early Christian Altar Slab from Gornja Podstrana near Split</i>
Katja MARASOVIĆ Tomislav MARASOVIĆ	93	Naseljavanje Dioklecijanove palače <i>Settling in Diocletian's Palace</i>
Ivan BASIC	115	Najstariji urbonimi kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog Splita: <i>Aspalathos</i> , <i>Spalatum</i> i Jeronimov <i>palatium villae</i> u svjetlu povijesnih izvora <i>The oldest Late Classical and early Medieval Split Urbonyms: Aspalathos, Spalatum and Jerome's palatium villae in the Light of Historic Sources</i>
Neven BUDAK	157	<i>Furta sacra et inventio traditiae</i> . Je li doista postojao kontinuitet između Salonitanske i Splitske biskupije? <i>Furta sacra et inventio traditiae. Was there a continuity of cults from the Salonitan to the Split Bishopric?</i>
Nenad CAMBI	181	Inicijali u Splitskom Evangelijaru kao mogući kronološki oslonac <i>Initials in the Evangeliarium Spalatense as support for its Chronological Determination</i>
Ante MILOŠEVIĆ	191	O izvornoj funkciji križolikoga okova sa Ždrijaca u Ninu <i>On the original Function of the cross-like Brace from Ždrijac in Nin</i>
Nikola JAKŠIĆ	213	Novi natpis s imenom kneza Branimira <i>Another Inscription with the Name of Duke Branimir</i>
Ivo GOLDSTEIN	223	Što je to Bizant na hrvatskom prostoru - reminiscencije na temu (1982.-2012.) <i>What Byzantium in the Croatian Lands is. Reminiscences of the Topic (1982-2012)</i>
Igor FISKOVIĆ	239	Majstor reljefa Petra Krešimira IV. <i>The Master of the Relief of the King Peter Krešimir IV</i>
Miljenko JURKOVIĆ	259	„Spomenici nepotpune biografije“. Skice za teorijska promišljanja ranosrednjovjekovne umjetnosti <i>„Monuments with incomplete Biography“.</i> <i>Outlines of a theoretical Approach to early Medieval Art</i>

Ivo BABIĆ	273	Zapažanja o trogirskim crkvama Sv. Marije od trga i Sv. Martina (Sv. Barbabre) <i>Observations on the Churches of St. Mary of the Square and St. Martin (St. Barbara) in Trogir</i>
Vedrana DELONGA	303	Svetomiholjske starine mljetskih benediktinaca. O latinskom natpisu na crkvi Sv. Mihovila kod Babina Polja <i>Antiquities in the Benedictine Church of St. Michael (On the Inscription in the Church of St. Michael near Babino Polje)</i>
Ivan MATEJČIĆ	327	Dvije crtice za profesora Rapanića <i>Two short Contributions for Professor Rapanić</i>
Željko PEKOVIĆ	341	Crkva Sv. Stjepana u Pustijerni <i>The Church of St. Stephen in Pustijerna</i>
Pavuša VEŽIĆ	377	Crkvice Sv. Julijane u Splitu <i>The Church of St. Juliana in Split</i>
Mladen ANČIĆ	385	Na rubu održanja. Demografska slika Splita u 13. stoljeću <i>At the Verge of Survival. The Demographic Situation in Split in the 13th Century</i>
Tonči BURIĆ	397	Srednjovjekovne kuće u Podmorju (trogirskom Velom polju / <i>Campus magnus traguriensis</i>). Istraženost, tipologija, tehnike zidanja <i>Medieval Houses in Podmorje (Velo polje / Campus magnus traguriensis). Status questionis, Typology, Building Techniques.</i>
	411	MEMORIAE AMICORUM
Radoslav KATIČIĆ	413	Čovjek kojemu govori kamen
Marin ZANINOVIĆ	417	Željku, malo sjećanja

ANICIOLE

PAETINATI

IVRIVREDIC

INOVETINALPRAE

INODRUSTICAEAP

RMANICIPPAEFEC

INOPDOLABELLAE

ITIFICI FLAMINI

IALAVGVSTAPRAEF

SALONA I MORE - NEKE NAPOMENE

– „Zatim dolazi obala Dalmata i njihovo pristanište Salon...”

(εἶτα ἢ τῶν Δαλματῶν παραλία καὶ τὸ ἐπίνειον αὐτῶν Σάλων...): Strabon 7.5.5. C 315.

– Salona „*oppidum maritimum*“ (Bell. Alex. 43)

– *Portus salonitanus* (Tabula Peutingeriana IV, 3, t.)

Koliko god se pisalo o Saloni i koliko god sam se raspitivao i provjeravao nisam doznao ništa o tome kako su u antičko doba brodovi uplovljavali i isplovljavali iz luke antičke *Salone*. Možda će netko reći da to i nije važno, već da je važno ono što se našlo u *Saloni* bez obzira na činjenicu što je dobar dio stvari, koje su tamo pronađene stiglo morskim putem, dakle brodom. Da bi se do *Salone* moglo uploviti teretnim brodom i iz nje isploviti, potrebno je veliko znanje, strpljivost i organiziranost koja nije ovisila samo o jednom čovjeku¹. Upravo zbog toga držim potrebnim ukazati i na ovaj, posve zanemaren, pomorski aspekt bogate devetostoljetne prošlosti antičke *Salone*. Naravno, ovdje se neće moći o tome detaljnije pisati jer su neophodna znatna dodatna istraživanja. Ipak, nešto se može reći, a da nije bez osnove.

Doploviti do *Salone* ili iz nje isploviti na otvoreno more nije jednostavno². Puno je to lakše kad je u pitanju luka današnjeg Splita, pa se s tog gledišta može postaviti pitanje: zašto je u ranoj antici izabran položaj gdje je danas Solin, a ne Split? Kopneni put od Splita do Solina ima oko 6 km³, dok je morski dug oko 7 NM (oko 13 km), dakle dvostruko. Pomorcima je s otvorenog mora plovidba do Splita bliža i jednostavnija od plovidbe do Solina i to prvenstveno zbog Splitskog poluotoka i brda Marjan (178 mnv) s kojim poluotok završava na zapadu i odakle se ulazi u Kaštelanski zaljev (prema Tabuli Peutingeriani: *Portus Salonitanus*) kojemu je *Salona* na istoku, a *Tragurion* (Trogir) na zapadu. Na primjer: iz antičkog kamenoloma povrh uvale Splitska na Braču, odakle se prevezio kamen za gradnju teatra i amfiteatra u *Saloni* (a i kapiteli za *Sirmium*)⁴, plovidba do *Salone* je 7 NM duža i teža negoli kada se iz Splitske kamen dovezio za

¹ Ovdje neće biti riječ o ribarskim i ratnim brodovima jer se oni pored vjetra koriste i veslima pa su im manevarske sposobnosti veće. Pokušat ću nešto reći o sporim trgovačkim jedrenjacima kakvi su u grčkom i rimskom razdoblju plovili Jadranom i zalazili u Kaštelanski zaljev. Oni su glavna poluga ekonomskog prosperiteta *Salone*.

² Pod ovim podrazumijevam Splitski i Brački kanal iako u pravom smislu oni to nisu, vidi: *Peljar I.*, Split, 1999, str. 224 i 241.

³ Tabula Peutingeriana navodi 4 milje, što preračunato iznosi 6436 m. Zanimljivo je da ta karta ne donosi udaljenosti između Spalatuma i Ad diana(m) i Spalatuma i Epetiona, iako je cesta označena.

⁴ B. KIRIGIN, Nalaz rimskih natpisa i reljefa u Škripu na otoku Braču, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 72-73, Split, 1979, str. 129-142. – K. GLICKSMAN, Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia, *Opuscula archaeologica*, 29, Zagreb, 2005, str 212, 219.

gradnju Dioklecijanove palače u Splitu⁵. Međutim, daleko je teže, duže i skuplje taj glomazni i teški teret prevoziti kopnom iz Splita (*Spalatum*) ili Stobreča (*Epetion*) u *Salonu* negoli je to morem. Udaljenost između Splita i Solina vrlo je slična širini korintske prevlake (5600 m), gdje je u antici funkcionirao kamenom popločan put – znameniti Diolkos – dug, prema pisanim izvorima, 40 stadija (preko 7000 m) i s najvišom točkom od 80 mnv. Najnovija analiza Davida K. Pettegrewa pokazala je da se taj put nije koristio za redovno prebacivanje brodova s jedne strane prevlake na drugu (osim u iznimnim ratnim slučajevima), već da se koristio za lokalni transport dobara pomoću volovskih kola⁶. Moses I. Finley također navodi: "...that a shipment of grain by sea from one end of the Mediterranean to the other would cost less (ignoring the risk) than carting it seventy-five miles"⁷.

Prijevoz kamena povezan je uz veće građevinske projekte koji se grade od prigode do prigode. U predrimsko vrijeme, odnosno u vrijeme dominacije Isse na ovim prostorima (3.-1. stoljeće pr. Kr.), najvjerojatnije se nije prevozio kamen, već nešto drugo: drvo, stoka, riba, vuna, žito, vino, ulje (amfore i pithosi), robovi, keramika i sl. I u to vrijeme položaj Solina je povoljniji od Splita, jer je Solin mjesto gdje je roba mogla podjednako stići iz pravca Kaštela, Klisa (i unutrašnjosti), Mravinca, Stobreča i Splita, što smanjuje troškove i olakšava manipulaciju. Pored toga radi se o sigurnom i zaštićenom zaljevu s izvorima vode (razni potoci i rijeka Jadro, antička *Salon*), obiljem plodne zemlje (kasnije *Ager Salonitanus*) i bogatstvom riba i školjaka. Uzimajući to u obzir moglo bi se reći da je u antici prisutnost dobara bila znatnija i dostupnija na prostoru Solina negoli Splita te da je, bez obzira na duži morski put, koji uz to ima i znatnih prepreka (vidi niže), dolazak u Solin bio u trgovačkom smislu isplativiji, te je moguće da su upravo trgovci odredili budućnost grada. Stoga bi se moglo reći da je delmatsko pristanište u *Saloni*, koju spominje Strabon, bilo sabirni centar dobara (*gateway site*)⁸, možda bez većih građevina i fortifikacija⁹. Zasad se

⁵ Treba napomenuti da, koliko mi je poznato, zasad nema pouzdanih materijalnih dokaza o postojanju ostataka antičke ceste između Splita i Solina (pogotovo one prije Dioklecijanove izgradnje, iako ih ni za Dioklecijanovo doba nema. U dosadašnjoj literaturi trasa te ceste utvrđivala se na temelju nalaza antičkih grobova, nadgrobnih natpisa, ostataka arhitekture zgrada, skulpture, novca, keramike, stakla i sl.). O tome vidi: L. JELIĆ, Crtice o najstarijoj povijesti Spljeta, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva*, N. s., 2, Zagreb 1897, str. 26-41. – F. BULIĆ, *Po ruševinama stare Salone*. Split, 1986, str. 37-40. – T. RISMUNDO, Naselja i naseljavanje na splitskom poluotoku od prapovijesti do srednjeg vijeka, *Histria antiqua*, 11, Pula, 2003, str. 329-340. To, dakako, ne znači da ona nije postojala. U Tabuli Peutingeriani ona je označena, dakle bila je državna (carska) cesta. Nedavno je izneseno mišljenje da je antička cesta išla uz Dioklecijanov akvedukt, ali to još nije dokazano: vidi. LJ. GUDELJ, Izvješće o arheološkim istraživanjima Dioklecijanova akvedukta na Bilicama, u: *Dioklecijanov akvedukt* (ur. J. Belamarić), Split 1999, str. 85.

⁶ D. K. PETTERGREW, The Diolkos of Corinth, *American Journal of Archaeology*, 115/4, Boston, 2011, str. 549-574, gdje je i literatura o troškovima i logistici povezanih za transport dobara kopnom.

⁷ M. I. FINLEY, *The Ancient Economy*. Berkley-Los Angeles, 1973, str. 126 s odgovarajućom bibliografijom, gdje su navedeni podaci o troškovima transporta teških tereta u antici. O tome vidi još: L. CASSON, *Travel in the ancient world*. Baltimore-London, 1994, str. 149-175.

⁸ Vezano uz pitanje treba li Strabonov navod da je Salona pristanište Delmata tumačiti kao stvaran dokaz te da je to tako i bilo vidi: S. ČAČE, Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2. stoljeću pr. n. e., *Diadora*, 13, Zadar, 1991, str. 69 i bilj. 57. Slično je moglo biti i s Trogirom, vidi: B. KIRIGIN, Gradina Sutilija povrh Trogira i nalazi rane keramike tipa *Alto-Adriatico*, u: *Scripta Branimiro Gabričević dicata* (ur. J. Dukić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Trilj, 2010, str. 23-55.

jedini sigurni najraniji arhitektonski ostatci (zgrade sa odvodnim kanalima i ostacima ulice) i keramički nalazi *Salone* nalaze na prostoru ispod rimskog foruma, odnosno kurije, uza sjeveroistočni dio teatra, a datiraju se u sredinu 2. stoljeća pr. Kr.⁹, to jest u vrijeme delmatskih napada na *Tragurion* i *Epetion* (156. godine pr. Kr.)¹¹. Treba spomenuti da kada stignete brodom pred *Salonu*, Klis doista djeluje impresivno i izaziva strahopoštovanje. Postaje posve jasno da taj položaj odlučuje o sudbini prostora koji se prostire do mora i da je tu bilo glavno domorodačko uporište.

Nebitnost Splita i splitske luke u predrimsko doba pokazuju i grčki nalazi iz arhajskog, klasičnog i helenističkog razdoblja koji su nađeni u Solinu¹². U Splitu pak, osim dva grčka natpisa (koji nisu nađeni *in situ*)¹³, grčkih nalaza nema, što se pokazalo i prigodom nedavnih velikih zaštitnih iskopavanja na Rivi u Splitu¹⁴. Za takozvani četvrtasti helenistički stepenasti grob tipa *epitymbia* (*epitymbion*) otkriven 1959. prilikom čišćenja Dioklecijanovih podruma¹⁵, koji se često spominje u literaturi, držim da nema dovoljno argumenata koji bi to potvrdili. Naime, nema čvrstih analogija, a i sam autor navodi da je voda s „*neznatnim postotkom saliniteta*“ i da je unutar otvora veličine 91x92 cm „*bio ispunjen zemljom, pijeskom i ulomcima keramike (dna, ručke i vratovi)*“. Autor ne datira keramiku niti donosi njihove crteže ili pak fotografiju. Navodi da „*...dubina do zdravice (upravo: litice) iznosi 1,27 m, gdje izbija voda...*“ Kako se da razabрати između „*postamenta*“, koji nema gornju ravnu plohu i koji je vidljiv samo s istočne strane i „*stepenice*“ (jedine), nalazi se ispuna od kamenja i žbuke, dok je sa sjeverne i zapadne strane „*stepenice*“ kameni plitki kanal, što više govori u prilog kruni bunara. S druge strane, postamenti u grobnim konstrukcijama nemaju po sredini otvor kakav čini „*stepenica*“. Na koncu, u literaturi o grčkim i helenističkim grobovima termin *epitymbia* koristi

⁹ S. BILIĆ DUJMUŠIĆ, Kampanja Lucija Cecilija Metela i problem dvije *Salone*, *Diadora*, 25, Zadar, 2012, str. 145-169. Prvi pouzdani pisani podatci o utvrđenoj *Saloni* potječu iz sredine 1. stoljeća pr. Kr. (Oktavijanova dugotrajna i neuspjela opsada u: *Caesar, Bell. Civ.*, III, 9).

¹⁰ *Excavations at Salona, Yugoslavia (1969-1972)*, (ur. C. Clairmont et alii), The State University of New Jersey, Noyes Press, 1976, str. 39-45, 184-187, 189-191. Ti su nalazi oko 250 m sjevernije od današnje desne obale Jadra, dok su prema Jelićevoj skici oni bili na oko 150 m (ovdje sl. 2). Ova istraživanja imala su za cilj: „*...the search for the Hellenistic settlement*“ (str. 38). Nažalost, istražen je veoma mali prostor tako da se nije uspjelo odgonetnuti što točno predstavljaju helenistički arhitektonski ostaci. Ipak, istraživači pretpostavljaju da se na Forumu u *fazi 1* radi o jednom zidu koji je činio istočnu granicu helenističkog i republikanskog naselja (str. 78).

¹¹ *Excavations at Salona*, str. 39, navode kako se živac na mjestu gdje su otkrili helenističku arhitekturu nalazi veoma blizu površine: „*that virgin soil is much closer to the surface than anyone anticipated*“. Stoga se tu ne mogu očekivati neki raniji nalazi. Clairmont na istom mjestu navodi: „*It is now difficult to understand why he (Dyggve, op. p.) did not venture to probe the depth of the debris accumulated, for instance, in the north of the Capitolium and penetrate those pre-Roman levels, the existence of which he firmly assumed.*“ O delmatskom napadu na *Tragurion* i *Epetion* vidi: *Polibije*, XXXII, 9; J. J. WILKES, *Dalmatia*. London, 1969, str. 30.

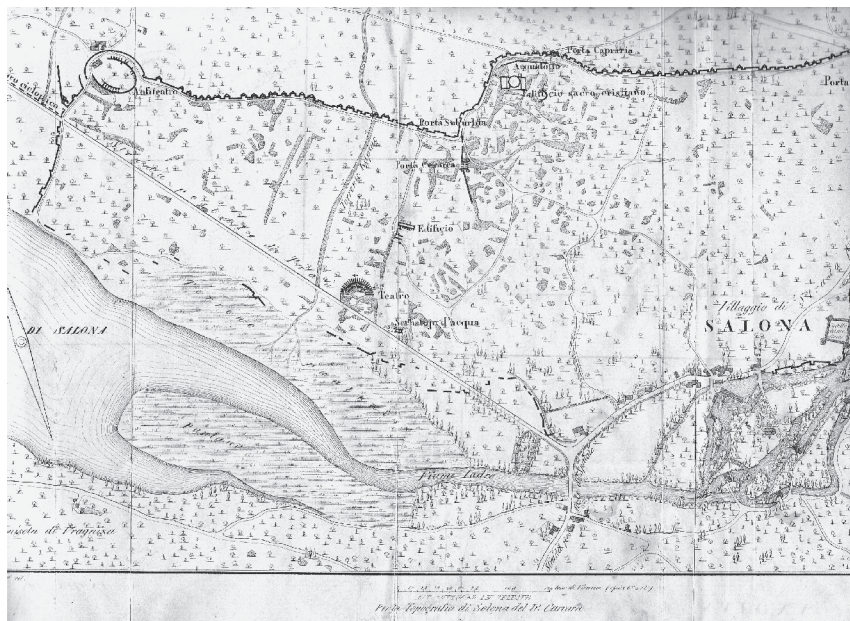
¹² B. KIRIGIN, *Salona*, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske* (ur. J. Poklečki Stošić), Zagreb, 2010, str. 144-145.

¹³ J. BRUNŠMID, *Die Inschriften und Münzen der reichshen Städte dalmatiens*. Wien, 1898, str. 32, br. 28 i 29. – J. BRUNŠMID, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*. Split, 1998, str. 44 (prijevod i komentar M. Bonačić Mandinić).

¹⁴ V. Delonga, u pripremi.

¹⁵ I. MAROVIĆ, Bilješka o jednom nalazu u kriptoportiku Dioklecijanove palače, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 61, Split, 1962, str. 119-121.

Sl. 1. Detalj Carrarine karte Salone iz 1850. godine.

se za nešto što je nad grobom ili pak označava nadgrobnu ploču, ali ne i za sam grob¹⁶. Dakako, sve to ne znači da u predrimsko doba na području današnje splitske luke – uvale, nije postojalo neko helenističko pristanište kao što je ono postojalo u rimskom periodu prije Palače, no zasad tih podataka nema. Ipak, nalaz farskog novca prilikom zaštitnih iskopavanja dominikanskog samostana u Splitu, preko puta takozvanih srebrnih vrata Palače, (uglavnom kasnoantički kontekst) ukazuje na oprez¹⁷. Splitska uvala mogla je biti dobro sidrište u slučajevima nepovoljnog vjetera. I danas je trgovačka luka Splita, a i brodogradilište, na sjevernoj strani poluotoka u neposrednoj blizini Salone.

Luka Salone

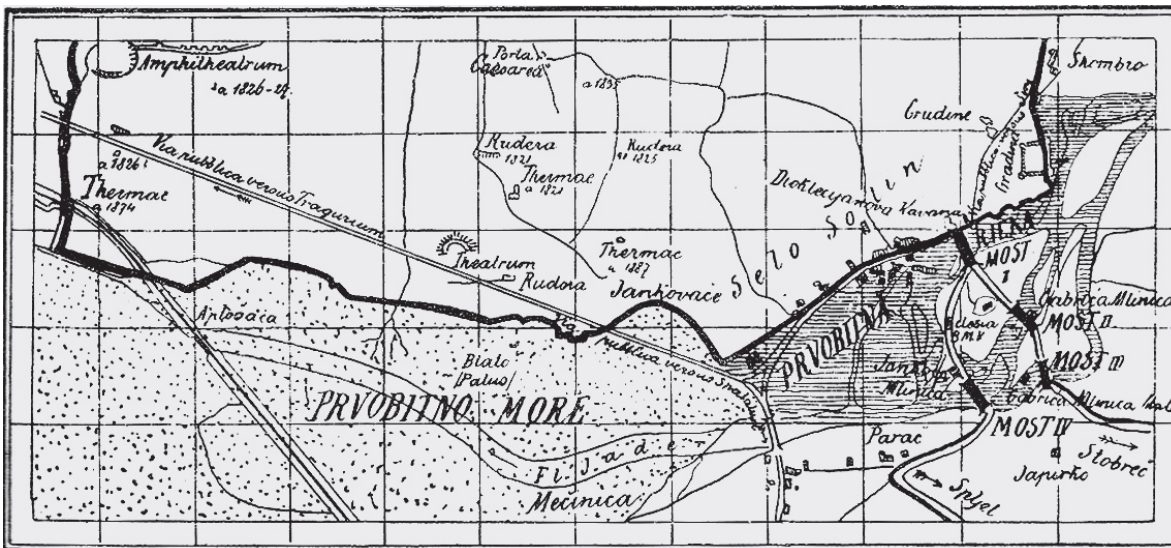
Nažalost, nakon Carrarine izvrsne topografske karte Salone iz 1850. godine (sl. 1)¹⁸, još uvijek nemamo pouzdanu arheološku kartu najvećeg antičkog nalazišta u Hrvatskoj. Nešto poslije Luka Jelić će objaviti dosta detaljniju skicu obalnog dijela Salone s naznakom morskog zaljeva (sl. 2),¹⁹ a 1902. godine Frane Bulić je također izradio novu kartu, koja u južnom dijelu gdje je bila linija bedema, donosi detalje poput malih molova (kula?) desno i lijevo ispred teatra²⁰. Nešto kasnije Bulić je 1912. izradio detaljni

¹⁶ O nadgrobnim spomenicima tipa *epitymbia* vidi: *La necropoli di Lilybaeum* (ur. B. Bechtold), Trapani, 1999, str. 37-47.

¹⁷ M. BONAČIĆ MANDINIĆ, Numizmatika, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske* (ur. J. Poklečki Stošić), Zagreb, 2010, str. 177 i bilj. 29. Zanimljivo je da autorica iskopavanja u objavi rezultata s tih iskopavanja ne navodi podatak o nalazu ovog novca iako ga je pokazala kolegici Bonačić Mandinić (vidi: H. ZGLAV MARTINAC, Kasnoantički grobovi na lokalitetu Dominikanski samostan u Splitu, u: *Scripta Branimiro Gabričević dicata* (ur. J. Dukuć, A. Milošević, Ž. Rapanić), Trilj, 2010, str. 175-196.

¹⁸ F. CARRARA, *Topografia e scavi di Salona*. Trieste, 1850, karta na početku knjige i ona s detaljnijim podacima između str. 68 i 69. – F. CARRARA, Topografija i iskapanja Salone, u: *Antička Salona* (ur. N. Cambi), Split, 1991, str. 100, 148.

¹⁹ L. JELIĆ, Crtrice, str. 27, sl. 5.

Sl. 2. Skica Luke Jelića iz 1887. godine.

trigonometrijski snimak Salone uz opsežnu grafičku dokumentaciju sa svim tada vidljivim antičkim ostacima, ali je to ostalo posve zanemareno od kasnijih istraživača, možda zato što nisu objavljeni²¹. Da je nova karta neophodna za bilo kakva temeljitija istraživanja pokazao je prerano preminuli Frane Buškariol koji je 1988. napravio reviziju podataka za južni primorski dio Salone²². Uglavnom, u recentnim stručnim publikacijama još uvijek se (sic), i to bez nadopuna (!?), koristi Dyggveov tlocrt grada iz 1933. godine²³, kao da se u proteklih 80 godina nije ništa radilo!

Današnje ušće rijeke Jadro nalazi se negdje po sredini linije između teatra i amfiteatra Salone (vidi: Google Earth). Na kartama Carrare i Jelića (sl. 1 i 2) predio ispred teatra i amfiteatra označen je kao močvarni (*terreno pantanoso*), a nasuprotni, tj. Vranjičko blato (Mečinica), blatnjav (*pantano*). Istražujući zapadne zidine grada Carrara navodi da ih je istražio sve do mjesta gdje ih prekriva more (*coperto dal mare*). Na južnom priobalnom dijelu Carrara je naišao na „ostacoli insormontabili“ upravo zbog

²⁰ F. BULIĆ, Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell' antica Salona. L' iscrizione della "praefectura Phariaca Salonitana", *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 25, Split, 1902, str. 3-29.

²¹ Za golem trud što ga je Bulić 1912.-1913. godine učinio na detaljnom snimanju arheoloških ostataka Salone vidi: S. PIPLOVIĆ, Geodetski premjer arheološkog područja Solina početkom 20. stoljeća, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 87-89, Split, 1998, str. 387-405.

²² F. BUŠKARIOL, Pregled arheološke topografije Salone, *Mogućnosti*, 3-4, Split, 1988, str. 274-287. Autor navodi da nije proučavao arhivske izvore već samo objavljenu građu u raznim publikacijama. S druge strane, zabrinjavajuće je što, na primjer, i u veoma dragocjenim novim znanstvenim publikacijama o Saloni u kojima su objavljeni tlocrti grada nisu unijeti značajni arhitektonski ostaci, iako se oni tekstualno spominju u istim npr. *Longae Salonae I-II* (ur. E. Marin), Split, 2002. (tlocrt na str. 14 u drugom svesku). O iskapanjima u Saloni u periodu 1970.-2000. vidi rad J. Mardesić u prvom svesku, str. 105-114. – J. MARDEŠIĆ, Excavations at Salona between 1970 and 2000, u: *BAR Int. ser.*, 1576, *Dalmatia, Research in the Roman Province 1970-2001, Papers in honour of J. J. Wilkes* (ur. D. Davidson, V. Gaffney, E. Marin), Oxford, 2006, str. 81-88 (bez karte s mjestima gdje se iskopavalo).

²³ E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianity*. Oslo, 1951, Fig. 1, 4-6, 23. – F. BULIĆ, *Po ruševinama stare Salone*. Split, 1986 (karta na kraju publikacije). To se odnosi i na nedavno objavljene članke pod naslovom „Antička topografija Salone“ u solinskom časopisu *Tusculum*, br. 2, 3 i 4 (2009.-2011.) koje potpisuje J. Jeličić Radonić sa suradnicima.

Sl. 3. Detalj Calergijeve katastarske karte Solina iz 1675. godine.

Iz navedenog se može zaključiti da su molovi i otok sigurno postojali jer su nacrtani na trima različitim kartama te da u doba, kada je Carrara radio svoju kartu, oni više nisu bili vidljivi, inače bi ih pedantni Carrara svakako ucrtao. Sve upućuje na to da je od početka 18. pa do sredine 19. stoljeća (period od oko 130 godina) spomenuti predio doživio znatne izmjene: nestali su molovi ili su zatrpani muljem, nestao je otok, a teren je postao močvaran. Promjene pak na predjelu Jankovače i Mečinice (Vranjičko blato) nastale su, prema Jeliću, gradnjom željezničkog nasipa 1875. godine: „*pospješio je, da se površina, veća od 1 km. u dužini, pretvorila najprije u blato (vranjičko i stranjinsko blato), a kroz malo vremena u kopno. Raspadanje grada iza VII. vijeka, osobito porušenje gradskih mira na južnoj strani, najprije je zasulo korito rijeke, koja se odmakla dalje k južnom kraju doline i primakla drugoj obali starosolinske luke, gdje su u rimsko doba bile*

močvarnog terena, te je na tom prostoru na mjestima zabilježio ostatke perimetralnog zida grada (sl. 1), ali ne navodi ostatke luke, molova ili rive²⁴. Uspoređujući Carrarinu kartu i onu današnju, ušće Jadra se u ovih proteklih 160 godina nije bitno promijenilo. I na karti Calergija iz 1675. godine također se može vidjeti da se ušće rijeke nije izmijenilo niti bitnije pomaklo (sl. 3)²⁵. Ono što je zanimljivo i što znatno odudara od Carrarine karte je to što je na karti Calergija uz obalu s obje strane ispred amfiteatra, dakle i izvan perimetra gradskih zidina, nacrtano četiri mola ispruženih prema jugu, a istočno od njih je uvala u kojoj je otok koji seže gotovo do ušća rijeke (sl. 3).

Na nešto ranijoj karti koju je objavio Ivo Babić a koja se čuva se u arhivu Garagnin-Fanfogna u Trogiru, vide se tri mola i otok²⁶, dok se na karti ing. Camozzinija iz oko 1720. godine vide njih četiri i otok (sl. 4)²⁷. Na karti M. Pisentija iz 1733. izrađene prema karti iz 1675. godine, vidi se samo otok²⁸.

²⁴ F. CARRARA, *Topografia*, str. 65. – F. CARRARA, *Topografija*, str. 145. O mogućnosti da na obali Salone nisu postojali bedemi vidi: M. NIKOLANCI, *Prikaz Salone i Jadera na Trajanovom stupu*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 82, Split, 1989, str. 137.

²⁵ A. DUPLANČIĆ, *Crkve kraljice Jelene*. Split, 1999, sl. 4 na str. 11.

²⁶ I. BABIĆ, *Contribution à la connaissance de l'histoire de la documentation graphique des monuments archéologiques de Salone*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 1984, 141, Pl. XV.

²⁷ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*. Venezia, 1751, T. 1, 226 (umetak). Na ovoj karti molovi su pravilno ucrtani (kao i na karti koju je objavio Babić u nav. dj.), dok na onoj Calergijevoj oni djeluju kao rtovi.

²⁸ A. DUPLANČIĆ, *Crkve*, sl. 1 na str. 8.

sgrade, do kojih, kako spomenusmo, prigodom čišćenja prije dvadesetak godina dođoše ostaci na vidjelo²⁹.

Jesu li su spomenuti molovi antički ili srednjovjekovni ne može se sa sigurnošću utvrditi. Naime, u srednjem vijeku mogla ih je izgraditi Venecija koja je sistematski uzimala kamenje sa solinskih ruševina, osobito s amfiteatra, a možda su pripadali Klisu³⁰. Molovi ne izgledaju dugi pa uz svakog nije moglo pristati više brodova. Postavljeni su dobro, pogotovu za brodove koji plove pod jedrima. Osiguravaju mirno more kad pušu vjetrovi bilo sa zapada ili sa sjeveroistoka i istoka, a to su dominantni vjetrovi ovog područja (sl. 5a-d).

Navodi se da je unutarnja luka i pristanište *Salone* bilo na položaju Jankovača³¹, ravni predio od današnje glavne raskrsnice u Solinu pa svojih 200 m prema teatru (sl. 2). „S južne strane, gdje uzpored zidova bijaše obala za pristan brodova, nijesu se dosle našla još nikakova vrata, ali je izvjesno da ih je moralo biti više. U jednom odlomku zida našli su se željezni koluti (naglasio B. K.) za privezivanje brodova“³².

Problem oko položaja antičke luke *Salone* nedavno je vrlo jasno iznijela Irena Radić Rossi u opsežnoj vrlo dokumentiranoj doktorskoj disertaciji. Njezina istraživanja u podmorju obalnog dijela Vranjica dokumentirala su željeznodobne i antičke razine mora koje su 3,5 odnosno 2,5 m niže od današnjih. Također je navela važan podatak o nalazu niza kamenih ploča uz lijevu obalu Jadra, kod starog mosta na Meterizama, na dubini od 1-1,5 m pod vodom, što bi moglo predstavljati antičku obalu³³. Istraživanja holocenskog sedimenta u istočnom dijelu Kaštelanskog zaljeva pokazala su da uslijed djelovanja rijeke Jadro debljina sedimenta „varira od 0 do 4 m, a prosječna brzina sedimentacije je od 0,4 mm/godinu, dok je u području Vranjica brzina sedimentacije u posljednjih 40-tak godina veća od 3,6 mm/godinu (prema podacima o udjelu antropogenih kovina (Bognar, 1996))“³⁴.

Dodajmo tome da, prema karti Hrvatskog hidrografskog instituta iz Splita iz 2002. godine (sl. 6b), izohipsa na 2 m dubine pokazuje kako je ušće Jadra bilo na visini amfiteatra u *Saloni*, odnosno oko 200 m zapadnije od današnjeg. Izohipsa na 5 m dubine prilično je blizu one od 2 m, što ukazuje da obala relativno brzo tone na veću dubinu. Ako vjerujemo podacima, koje su iznijeli Carrara i drugi (vidi gore), da se ostaci antičke

²⁹ L. JELIĆ, *Crtice*, str. 28.

³⁰ O raznošenju solinskih spomenika vidi: C. FISKOVIĆ, Rušenje i raznošenje solinskih spomenika, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, Split, 1952, str. 197-206. Za Klis vidi: Ž. RAPANIĆ, *Solin - grad i spomenici*. Solin, 2000, str. 43-51.

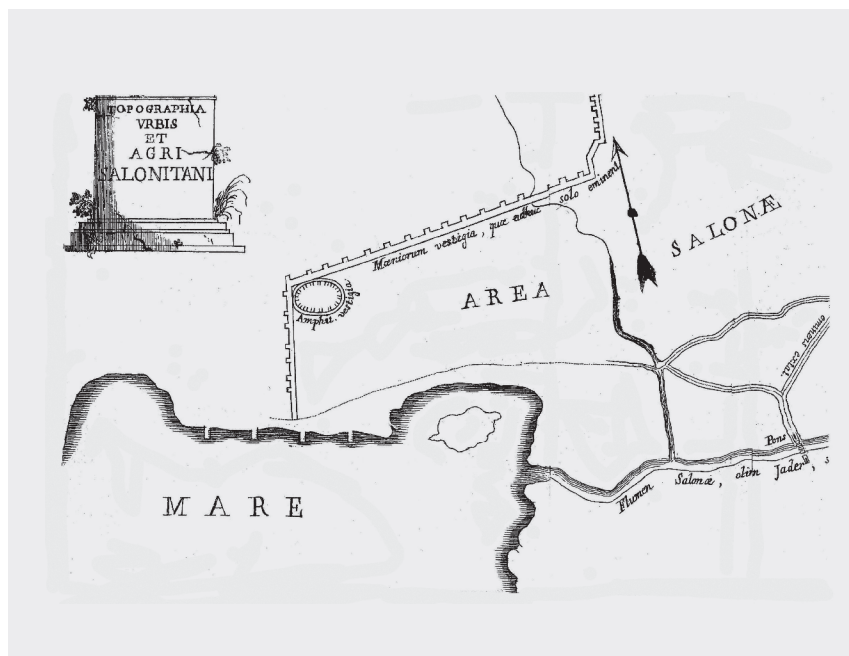
³¹ L. JELIĆ - F. BULIĆ - S. RUTAR, *Vođa po Spljetu i Solinu*. Zadar, 1894, str. 273. - F. BULIĆ, *Po ruševinama*, str. 3. Bulić navodi da je „veoma vjerojatno“ na ovom položaju bio svjetionik salonitanske luke budući da se „odavle svjetionik mogao razsvjetlavati luku solinsku u svoj njezinoj dužini do Trogira (Tragurium), u dužini od 18 km, ovdje je zanj bilo najprikladnije mjesto.“ F. BULIĆ, *Po ruševinama*, str. 71.

³² L. JELIĆ - F. BULIĆ - S. RUTAR, *Vođa*, str. 26. - L. JELIĆ, *Crtice*, str. 27, navodi: „...na livadama Jankovače... u krševama se vide pričvršćene velike željezne verige, koje su služile za privezivanje brodova.“

³³ I. RADIĆ ROSSI, Problematika prapovijesnih i antičkih arheoloških nalazišta u hrvatskom primorju, (rukopis doktorske disertacije), Zadar, 2011, str. 287-290 (luka Salone), str. 295-320 (Vranjic).

³⁴ R. CRMARIĆ - D. BOGNAR - M. JURACIĆ, Holocenski sedimenti i sedimentacija u Kaštelanskom zaljevu, u: *Zbornik Kaštela kolijevka Hrvatske* (ur. M. Hodžić), Dugi Rat, 1999, str. 178-183.

Sl. 4. Detalj Camozzijeve karte Salone iz 1720. godine.

luke nalaze na prostoru Jankovače, onda je moguće da je na tom prostoru morski zaljev bio dublji i da ga je u proteklih 2000 godina popunio mulj Jadra i potoka Kapljuč (zapadno od teatra)³⁵.

Prije nego što se izvrše geomorfološka istraživanja na prostoru od Gradine i Gospinog otoka do izvan današnjeg ušća Jadra u more, teško da će se doći do pouzdanih pokazatelja o luci *Salone*. Stoga zasad najpouzdaniji izgled priobalja *Salone* ostaje onaj Luke Jelića od prije 116 godina (sl. 2)!

Sve u svemu o luci antičke *Salone* može se reći samo da je postojala najvjerojatnije na potezu od Gospina otoka pa do amfiteatra, u dužini od oko 1,5 km³⁶. Moguće je da je dio luke bio i na južnoj strani zaljeva (današnji Solinski bazen) na prostoru od Meteriza prema Vranjicu, odnosno Vranjičkog blata, na što upućuju neki arhitektonski ostaci³⁷.

U svakom slučaju prostor ispred antičke luke bio je dosta širok, oko 300

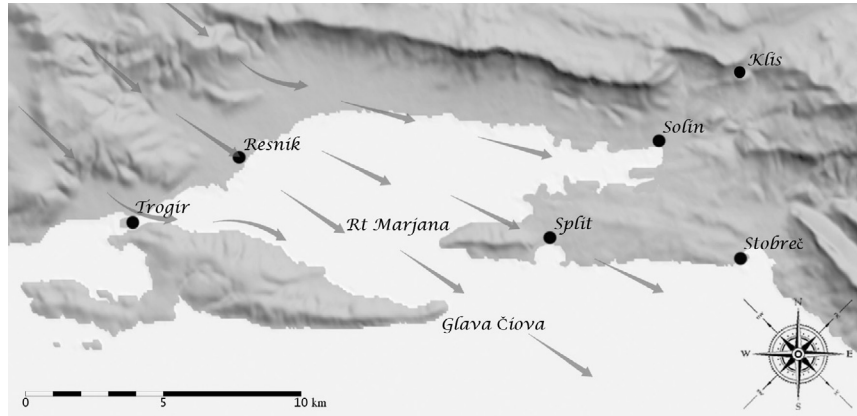
³⁵ Prilikom zaštitnih iskopavanjima na zaobilaznici u Solinu, 1986.-1987. godine na položajima Jezerine i zapadno od amfiteatra, arheološki nalazi pojavljivali su se tek na većim dubinama što također govori o znatnoj eroziji zemlje sa sjevera prema zaljevu. Vidi: B. KIRIGIN - J. MARDEŠIĆ - I. LOKOŠEK - S. BILIĆ, *Salona 86/87, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 80, Split, 1987, str. 7-56.

³⁶ Zanimljivo je da je antička obala Isse duga također oko 1,5 km, a grad je za oko 9 puta manji od *Salone*. Za rivu u Issi vidi: S. GLUŠČEVIĆ, *Vis, l' antico porto*, u: *Archeologia subacquea in Croazia* (ur. I. Radić Rossi), Venezia, 2006, str. 58-89.

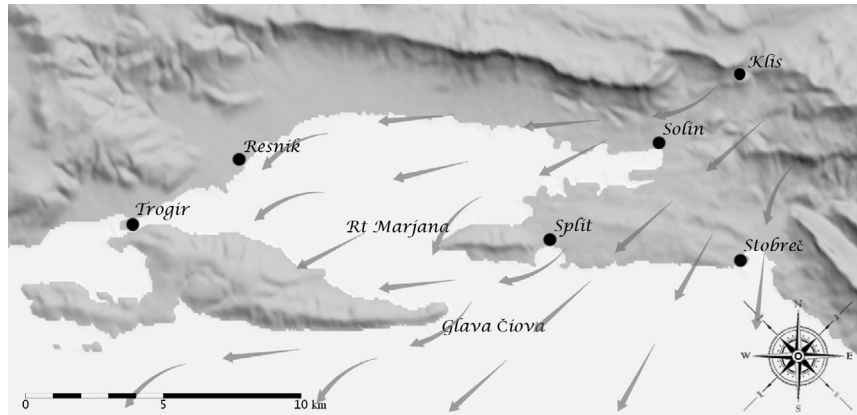
³⁷ F. OREB - B. KIRIGIN, Lučki objekt u Saloni - primjer gradnje na drvenim šipovima, u: *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru* (ur. M. Suić), Zagreb, 1980, str. 111-114. - N. CAMBI, Uvod, u: *Antička Salona* (ur. N. Cambi), Split, 1991, str. 13. - I. RADIĆ ROSSI, *Problematika*, str. 290. Treba zabilježiti da su na predjelu Dušice, ulica Krešimirova 18 (uz more oko 400 m zapadno od Ininih rezervoara u Vranjičkom blatu) 2000. godine otkriveni ostaci antičke arhitekture (mozaici, freske i sl.) i kasnoantičke grobnice na oko 8 m.n.v. Zaštitna istraživanja vodio je Damir Kliškić iz Arheološkog muzeja u Splitu kome se zahvaljujem na ovoj informaciji. Svakako treba računati da je u blizini postojalo i brodogradilište, kao što ono i danas postoji u Vranjicu.

Sl. 5. Kaštelanski zaljev i glavni vjetrovi. Karte izradili B. Kirigin i D. Tresić Pavičić.

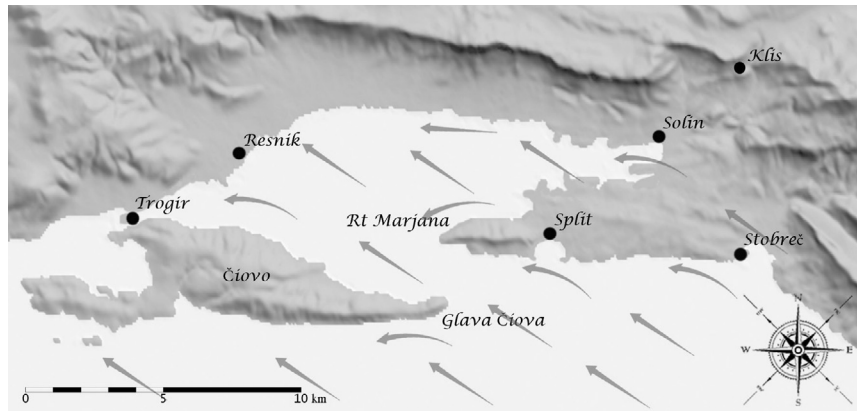
Tramontana

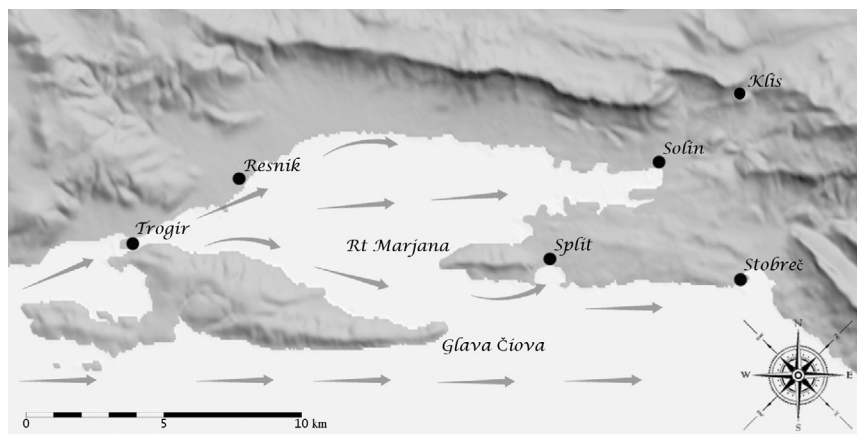
Bura

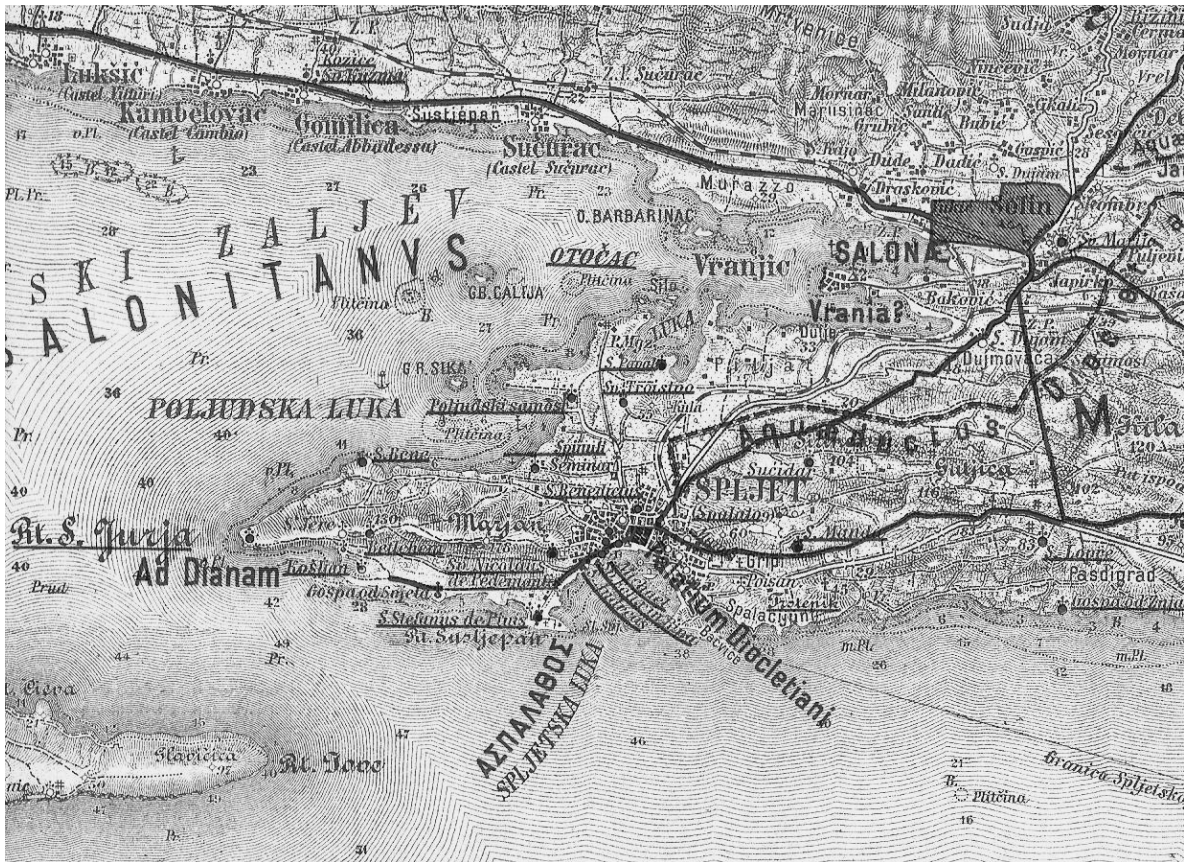

Jugo

Maestral

Sl. 6a. Detalj iz Buličeve Arheološke karte Solina i okolice iz 1902. godine prije izgradnje ratne luke Lora, Brodogradilišta (Supaval/Luka), cementarâ i industrijske zone u Vranjicu, Solinu i Kaštel Sućurcu.

Sl. 6b. Detalj pomorske karte Hrvatskog hidrografskog instituta iz 2002. godine

m, tako da je bilo dovoljno mjesta za privezivanje i manevriranje trgovačkim brodovima koji nisu imali veslače, već obično mali kaić (čamac) kojim se manevriralo prilikom vezivanja brodova uz obalu i teglenja kada je bila bonaca.

Problemi plovidbe

Dva su ulaza / izlaza iz Kaštelanskog zaljeva. Jedan je na krajnjem zapadu na uskom prostoru između Trogira i Čiova. Drugi je na oko 1 nm širokom prolazu između rta Marjana i istočnog vrha otoka Čiova, Glava Čiova. Shodno tome, ovisno o odredištu i vjetrovima oba prolaza su se koristila tijekom antike. Niže donosim neka zapažanja koja se odnose na plovidbu prema *Saloni* i plovidbu iz *Salone*.

Vjetrovi

Opće je poznato da su antički trgovački jedrenjaci (tada su se koristila križna jedra) mogli najpovoljnije jedriti kada im vjetar puše u krmu ili u pola boka. Mogli su podnijeti i jak vjetar³⁸. Plovidbu prema vjetru mogli su ostvariti jedino ako su *burdižavali* (cik-cak jedrenje)³⁹, no za to je potrebno više vremena, pogotovo kada su valovi i vjetar bliži provi (pramcu), što znatno smanjuje napredovanje. Ako su plovili u pravcu sjever-jug ili obrnuto za to su im na Jadranu idealni maestral (NW) koji je čest vjetar u toplijem dijelu godine i jugo (ESE-SSE), koji je također čest, za razliku od oštra (S), lebića (SW) i pulenta (W) koji su rijetki, ali znaju biti jaki i opasni. Kada puše jaka tramuntana (NW-N) ili pak jaka bura (NNE-ENE), u principu se ne plovi jer su oscilacije velike, brze i nepredvidive. Levant (E) je također dosta rijedak vjetar, ugodan ljeti, a zimi jak i opasan⁴⁰. Na sl. 7 donose se godišnje ruže vjetrova sa meteoroloških postaja u Kaštel Starom i na Marjanu:

Razlike u podacima s ove dvije postaje mogu se tumačiti tako što je postaja na Marjanu na jednom od njegovih vrhova i dalja je od Kozjaka i Mosora negoli je to ona u Kaštel Starom, koja je gotovo na morskoj razini i blizu je Kozjaka. Razlika se najbolje vidi po bonaci (tišini). U Kaštel Starom ona je 12%, a na Marjanu 0,9%, dok je ljeti omjer veći. Treba navesti da zbog konfiguracije terena isti vjetar ne puše u istom smjeru što mora znati svatko tko upravlja brodom. Isto tako smjer vjetra i smjer valova koje taj vjetar izaziva, nisu posve paralelni. U svakom slučaju, u Kaštelanskom zaljevu, za razliku od Bračkog i Splitskog kanala, tijekom cijele godine more je mirnije i bez većih valova, pa je sigurnije. Stoga je moguće da je u *Saloni* postojala pilotska služba koja je zatečene brodove u zaljevu, pogotovu kada je bonaca, mogla na vesla povući prema luci. Ljeti bonace znaju biti dugotrajne pa se može pretpostaviti da je brod, kad se već približio luci, morao ili sam ili uz pomoć pilotske službe doploviti do luke.

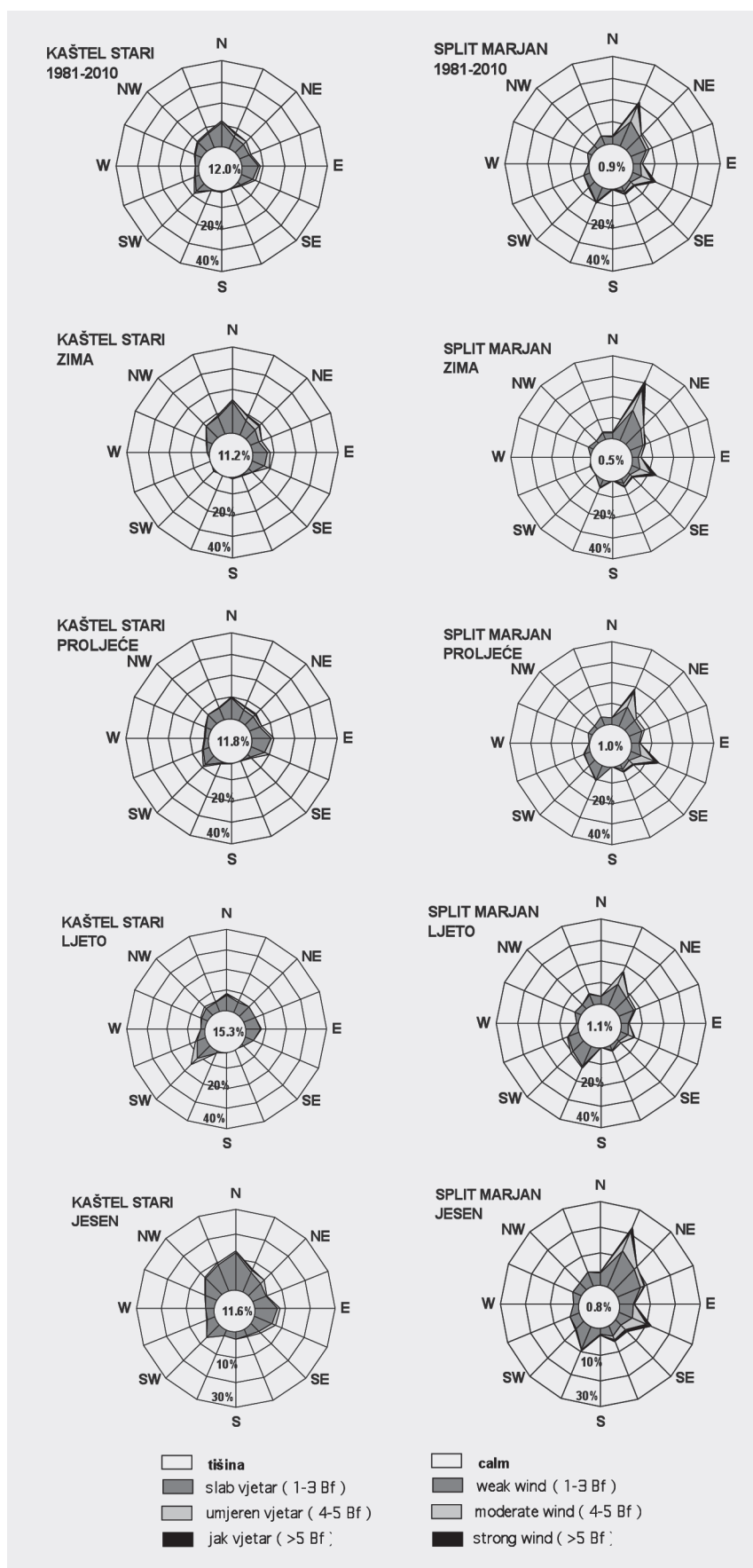
Radi lakše orijentacije donosim karte područja od Trogira do Stobreča s glavnim vjetrovima koji pušu na ovom prostoru: bura, jugo, maestral (sl. 5 a-c).

³⁸ Platnena jedra propuštaju zrak za razliku od današnjih izrađenih od dakrona i sl. koji ne propušta zrak. Razlika je u 2-3 puta većoj površini za istu vučnu silu (Branko Pavazza, usmeno saopćenje).

³⁹ O tome iscrpno J. MORTON, *The role of the physical environment in ancient Greek seafaring*. Leiden-Boston-Köln, 2001. – S. MEDAS, *De rebus nauticis, l'arte della navigazione nel mondo antico*. Roma, 2004.

⁴⁰ O vjetrovima za jedrenje na Jadranu vidi: M. i V. VUČETIĆ, *Vrijeme na Jadranu*, u: *Meteorologija za nautičare*, Zagreb, 2002.

Sl. 7. Višegodišnje i sezonske ruže vjetrova s meteoroloških postaja u Kaštel Starom i na Marjanu. Dobrotom Marka Vučetića.

Kako uploviti i isploviti iz luke antičke Salone?

Od rta Marjana, ili iz pravca Trogira, pa do otoka Barbarinca na početku Solinskog bazena, može se ploviti jedino uz pomoć maestrala. Na toj ruti, prije Barbarinca, nalaze se dvije pličine i otočić Galija nakon čega dolaze hridi ispred Barbarinca, te one na putu ka Vranjicu (sl. 6a i b). Kanal između Barbarinca i kopna sa sjeverne strane (Brižine), gdje se uz obalu nalaze brojni ostaci amfora⁴¹, širok je oko 200 m, ali je plitak: danas oko 3 m dubine, no u antici je mogao biti plići te se najvjerojatnije ovdje nije moglo ploviti s težim teretnim brodovima. Ispred Barbarinca ka jugu, na oko 60 m, su hridi (danas sa svjetlosnom oznakom) a prostor između tih hridi i uvale Supaval na jugu (današnje Brodogradilište Split), širok je oko 500 m⁴². Udaljenost od Barbarinca do luke *Salone* iznosi oko 2 NM. Na tom putu do vrha Vranjica, a između kopna na sjeveru (Sv. Kajo) i Vranjica, nalaze se u istoj ravni dvije pličine (danas sa svjetlosnim oznakama) udaljene jedna od druge oko 900 m. Na oko 200 m ispred samog Vranjica također je pličina Purić (danas sa svjetlosnom oznakom). Tek iza njih pa do ušća Jadra, odnosno luke *Salone*, više nema prepreka. No, tu je uz obalu more danas plitko i nepogodno za veće brodove s dubljim gazom. U svakom slučaju djelovanjem rijeke Jadro uvijek je tu prisutna lagana morska struja koja ide ka zapadu i kad su oseke ona je nešto jača, osobito uz kaštelansku obalu.

Od Barbarinca ka rtu Marjana novu prepreku najprije predstavlja pličina Šilo na oko 1300 m (danas sa svjetlosnom oznakom) udaljenosti, a potom i hrid Galija na oko 900 m, te iza nje greben Galija (s ostacima antičkog brodoloma)⁴³, a potom i plič Galija tako da je oprez itekako potreban pogotovu ako puše jači vjetar. Od Galije pa do rta Marjan ostaje oko 2 NM, ali valja ploviti što dalje od rta, jer se s južne strane Galije nalazi otočić Škojić, a nešto dalje i pličina Garifulin. Kod rta Rat (Lora) istočno od Škojića pod morem se nalazilo na ostatke veće količine amfora⁴⁴. Ako se pak plovi uz Marjan, opasnost predstavlja što uz obalu puše jači i promjenljiv vjetar. Ako se, pak, plovi prema Trogiru (prema Pliniju III, 141 „*marmore notum*“) treba se držati dalje od Galije, jer se iza nje nalazi greben i pličina Galije, a onda opet jedna oznaka sa svjetlosnim signalom na oko 1 NM od Galije.

Isplovljavanje iz *Salone* najvjerojatnije se događalo ujutro kada ljeti često puše levanat ili burin i kada blaga morska struja ide ka zapadu⁴⁵. Od luke *Salone* do rta Marjana ima oko 5 NM. Spomenuo sam što sve treba izbjegnuti da bi se plovilo zapadno od Galije, nakon čega do rta Marjana više nema prepreka. Da bi brod prošao kroz prolaz između vrha Marjana

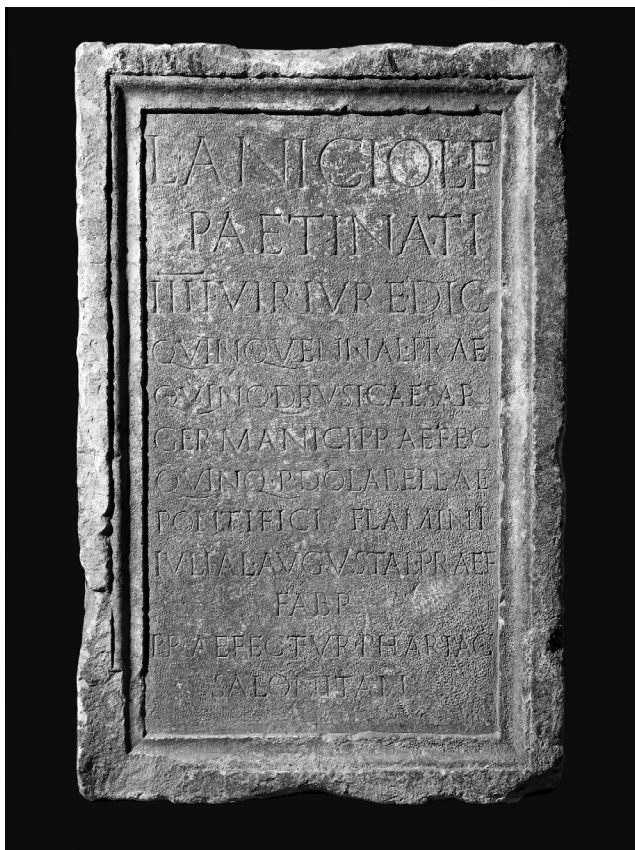
⁴¹ Prema kazivanju Vladimira Golubića (vidi Dodatak).

⁴² Uvala Supaval doživjela je znatne izmjene izgradnjom brodogradilista posebno sa zapadne strane gdje je nasut teren gotovo do same hridi Šilo, prostor koji je nekoć bio plovni (Vladimir Golubić, usmeno saopćenje).

⁴³ Prema kazivanju Vladimira Golubića (vidi Dodatak).

⁴⁴ Prema kazivanju Vladimira Golubića (vidi Dodatak).

⁴⁵ O morskim strujama u Vranjičkom bazenu vidi: N. LEDER - Z. GRŽETIĆ - A. SMIRIĆ - I. VILIBIĆ, Neki rezultati fizikalno-oceanografskih mjerenja u istočnom dijelu Kaštelanskog zaljeva (bazen Vranjic), u: Zbornik Kaštela kolijevka Hrvatske (ur. M. Hodžić), Dugi Rat, 1999, str. 359-366.

Sl. 8. Posvetni natpis na kojem se spominje praefectura phariaca salonitana.

izazivala kontroverze još od 1901. godine kada je nađen natpis na kojem se ona spominje (sl. 8)⁴⁶. Natpis se datira nešto prije 29. godine⁴⁷, što ne znači da ta služba nije bila formirana i nešto ranije. Moguće je isto tako da je na rtu Marjana postojao svjetionik, kao što to spominje naš slavljениk Željko Rapanić (vidi niže), o kojem se brinula ova prefektura a samim tim i o tamošnjem hramu Dijane (vidi niže).

Morski prolaz između rta Marjana i Glave Čiova

Veoma je zanimljivo, gotovo bi se moglo reći da se radi o presedanu, da pomorcima važan prolaz između Glave Čiova i rta Marjana nema ime! Dosta je dubok i, ovisno o vjetru, ima nešto jače morske struje negoli su one u ostalom dijelu Kaštelanskog zaljeva, gdje su gotovo uvijek minimalne⁴⁸.

Glava (*Glavičica*) Čiova kako se naziva istočni vrh tog otoka, često se u literaturi naziva i *Capo Iove* ili rt Jove⁴⁹. Njemu je nasuprot rt Marjana na kojemu je hram Dijane (vidi niže). Na Glavi (95 mnv) se nalazi jako oštećena prehistorijska kamena gomila⁵⁰, okrenuta više prema južnoj strani.

i Glave Čiova, širokim 1 NM i usmjerenim gotovo točno na pravcu sjever-jug, potrebno je da puše tramontana ili maestral, koji ljeti obično započne oko podneva. Ako, pak, puše jugo ili levant, onda se kroz ovaj prolaz ne može proći prema jugu, već se mora nastaviti prema zapadu, prema Sikulima (Resnik) ili Tragurionu, udaljenih od Salone oko 7, odnosno oko 10 NM, a potom dalje prema rtu Sv. Ciprijana (zapadno od Trogira) i rtu Okrug pa prema Drveniku Velom ili rtu Ploča. Ako puše bura može se dojedriti do rta Marjana, no iza rta bura puše u bok broda, ali prema Glavi Čiova ona polako okreće prema zapadu i jugu, pa je prolaz, uz poteškoće, moguć, ako u pitanju nije vrlo jak vjetar.

Predio od barem 3 NM od luke antičke Salone posijan je, dakle, nizom otočića, hridi i pličina što predstavlja najveću opasnost za plovidbu na jedra na ovom području. Možda je to bio razlog zašto je u Salonu, zbog gustoće prometa, oformljena *praefectura phariaca* o kojoj se često piše i koja je

⁴⁶ F. BULIĆ, *Po ruševinama*, str. 19, 6-8. – CIL III, 14712. Prema Buliću (str. 7) natpis je imao stepenastu bazu.

⁴⁷ F. BULIĆ, *Po ruševinama*, str. 8.

⁴⁸ M. ZORE ARMANDA - V. DADIĆ - G. BEG PAKLAR - N. LEDER, Analiza rezultata mjerenja struja u Kaštelanskom zaljevu, u: M. Hodžić (urednik), Zbornik Kaštela kolijevka Hrvatske, Dugi Rat 1999, str. 338-345.

⁴⁹ F. BULIĆ *Po ruševinama*, umetak: *Arheološki karta Solina i okolice* te str. 8 i bilj. 5 (o imenu).

⁵⁰ I. BABIĆ, *Prostor između Trogira i Splita*. Split, 1984, str. 39.

U literaturi se provlači mišljenje da su uz ruševine crkve Sv. Jakova, koja se prema dokumentima nalazila na Glavi Čiova, ostaci antičkog hrama, no to nije pouzdano dokazano, niti su ostaci crkve do danas ubicirani⁵¹.

Rt Marjana

U literaturi se također često spominje da je na rtu Marjana stajao hram Dijane i to na mjestu gdje je u srednjem vijeku, na kosom terenu jezičca krajnjeg zapadnog dijela marjanskog hrpta (20 mnv) sagrađena crkva Sv. Jurja (sl. 9 i 10)⁵². Na oko 2 m uz južni zid crkve, na nešto nižoj razini, otkriveni su tragovi zidova koji nisu povezani s crkvom i koji su izrađeni s drugačijom žbukom negoli oni crkve Sv. Jurja⁵³. Istraživači navode da se radi o rimskoj gradnji, o antičkom hramu, nad kojim je kasnije sagrađena crkva Sv. Mihovila. Veličina te pravokutne prostorije iznosi oko 7,50 x 3,80 m, a debljina zida je 60 cm. Prema objavljenoj fotografiji zgrada je u sjeveroistočnom kutu iznutra bila ožbukana. Na neravnom živcu (pada prema jugu) unutar građevine otkrivena su uklesana u sam živac, u razmacima četiri žlijeba položena vertikalno uza sjeverni zid građevine. Prema istraživačima oni su mogli biti namjeni drvenim gredama poda, no takvih nema na zapadnom dijelu prostorije, iako bi se to dalo očekivati

⁵¹ Na Kolunićevoj karti iz oko 1550. godine vidi se položaj crkve Sv. Jakova (nije na samom rtu), vidi: A. DUPLANČIĆ, Razgraničenje između Splita i Trogira na Čiovu u 15. stoljeću, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. ser., sv. 21, Split, 1996, str. 298, sl. 14. Crkva je naznačena i na Coronellijevoj karti iz 1686. godine (nije na samom rtu): J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, *Crkva Svetog Jurja u Splitu / The church of St George in Split*. Split, 1996, str. 8. - Lj. KARAMAN, Marjanske crkvice, *Novo doba*, Split 26. 03. 1932., str. 25-26 navodi: „Tradicija je, da je ovdje negdje na rtu Marjana u rimsko doba bio hram Dijane, božice lova. Na karti rimskog carstva prerađenoj prema jednoj iz Augustove dobe, a poznatoj pod imenom Tabula Peutingeriana, stoji ubilježen zapadno od mjesta Spalatum, današnjeg Splita, dakle negdje na Marjanu, hram addiana (kod hrama Dijane). Zapravo po ovom podatku ne možemo znati mjesto, gdje je bio na Marjanu hram božice Dijane. Većina međutim pisaca stavlja hram Dijane na sam rt Marjana i stoga, što se nasuproti rt otoka Čiova još danas zove rt Jove. U ovom se nazivu vidjelo podržavanje starog naziva ad Jovem (kod Jupitra). Zamišljalo se (naglasio B.K.) naime, da su na dvama nasuprotnim rtovima Marjana i Čiova bili hramovi Dijane, božice lova po onda šumovitom Marjanu, i, oca bogova, Jupitra. Historičar Lucije u XVII. vijeku kaže da su se ostaci Dijanina hrama još u njegovo doba navodno vidjeli tik do crkvice sv. Jurja. Pokojni Jelić je pak i ovdje dao maha svojoj mašti i tvrdio dapače, da je Sv. Juraj građen na vidljivim ostacima toga hrama, što nikako nije. Možda će iskopine, koje „Bihać“ namjerava ovdje prigodno poduzeti donijeti svijetla na ovo pitanje“. O mogućnosti da su na Glavi Čiova postojali ostaci antičkog hrama vidi: T. MARASOVIĆ - J. MARASOVIĆ, Antički Dijanin hram i ranosrednjovjekovna crkva sv. Jurja na rtu Marjana, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 61, Split, 1963, str. 130, bilj. 9. Nedavna rekognosciranja rta potvrdila su postojanje prethistorijske gomile. Na samom rtu (iza svjetionika) nalaze se prirodne naslage kvilitetnog rožnjaka, dok su se zapadnije našli ulomci amfora tipa Lamboglia 2. Ostatci crkve Sv. Jakova nisu nađeni, a ni neki drugi arhitektonski ostatci.

⁵² Vidi u prethodnoj bilješci Karamanov navod. T. MARASOVIĆ - J. MARASOVIĆ, Antički Dianin hram. – J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, *Crkva Svetog Jurja*. Najstariju poznatu fotografiju crkve donosi: G. BORČIĆ, *Marjan nekad - iz fototeke Muzeja grada Splita*. Split, 2004, str. 22 (ovdje sl. 10).

⁵³ Ta građevina ubicirana je prilikom istraživanja 1954.-1955. godine (T. MARASOVIĆ - J. MARASOVIĆ, Antički Dijanin hram, str. 122), dok su iskopavanja tog prostora obavljena 1996. godine, kada je utvrđeno da je na tom mjestu, to jest na antičkim ostacima, nastala crkva Sv. Mihovila: J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, *Crkva Svetog Jurja*, str. 30-32. Luka Jelić je naveo da su ostaci crkve Sv. Jurja ustvari ostaci Dijaninog hrama jer da ta crkva nema apsidu, to jest da je apsida naknadno dodana (L. JELIĆ, *Crnice*, str. 40-41 s tlocrtom. Istraživanja Marasovića (oni ne navode rad Jelića) pokazala su (ne baš uvjerljivo) pak da je crkva imala apsidu koja je sagrađena kad i ostali zidovi crkve: J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, *Crkva Svetog Jurja*, str. 20-21 i odgovarajući tlocrti i presjeci na kraju knjige.

Sl. 9. Pogled na rt Marijana. Snimak iz 1928. godine. Dobrotom Muzeja grada Splita.

budući da je nagib terena isti. Južni zid te prostorije leži na samom rubu litice tako da se tu ne može očekivati neki ulaz, kao ni na zapadnom zidu, jer je i tu litica sasvim blizu⁵⁴.

Prema svemu navedenom teško je reći što od vidljivih ostataka predstavlja izvorni antički hram. Moguće je da su pravilno obrađeni blokovi kamenja, koji su ugrađeni u oba objekta antički, no više od toga teško je bilo što reći. Ako je što i postojalo, ono je iskorišteno za gradnju crkve i građevine do nje, a dio je srušen niz litice s čije sjeverne strane se nalazi kamenolom nepoznata datuma nastanka i korištenja. Kamenolom nije ucrtan na Calergijevom planu iz 1675. godine, niti na onom Barbijerijevom iz 1729. godine⁵⁵. Vidimo ga tek na fotografijama iz 1928. i iz oko 1933. godine (sl. 9 i 11)⁵⁶.

Ispred crkve Sv. Jurja mali je ravan prostor, širine oko 4 m, odakle se strmo spuštaju litice prema zaravni uz more. Ispod crkve, s južne strane je prostor današnjeg *Instituta za oceanografiju i ribarstvo* (da li slučajno?) (sl. 12), a do njega je mala uvala sa žalom, zaštićena od juga, gdje mogu pristati manji brodovi⁵⁷. Odatle prema istoku nalazio se vinograd dug oko 1 km, a širok oko 50 m koji se naslanja na hrbat Marjana. Južno od njega je također obradiva površina (sl. 11). Radi se ustvari o zapadnom izdanku plodnih površina (flišna zona) koje počinju od Splitske uvale. Marjanski hrbat razdvaja plodnu južnu polovinu brda od sjeverne krševite strane koja je, prema fotografijama iz 1933. godine bila gotovo gola (sl. 11), što ne znači da je tako bilo u antičko doba. Južna strana Marjana bila

⁵⁴ J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, *Crkva Svetog Jurja*, str. 18-19, 28-34. Na tlocrtu Marasovića (ovdje sl. 10), izohipse ispred crkve i objekta s južne strane nisu dobro ucrtane, to jest litice počinju oko 4 m ispred crkve, a gotovo odmah uz zapadni zid objekta s južne strane. Danas se ne vidi četverokutni *predmet* ucrtan ispred zapadnog dijela objekta uz crkvu.

⁵⁵ J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, *Crkva Svetog Jurja*, str. 2.

⁵⁶ Negdje sam pročitao da se taj kamenolom otvorio radi gradnje lukobrana (đige) splitske luke.

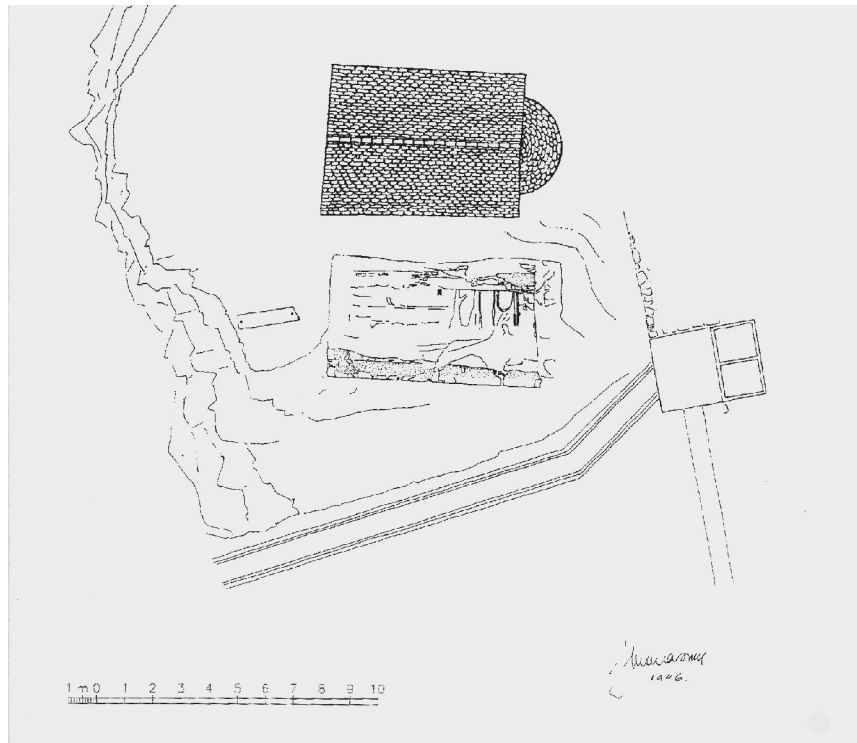
⁵⁷ Ta se uvala vidi i na starim fotografijama prije izgradnje Instituta za oceanografiju i ribarstvo: G. BORČIĆ, *Marjan*, slika na str. 5, 6-7. (ovdje sl. 11). Te uvale se vide i na Calergijevom katastarskom planu Splita iz 1675. godine: Vidi J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, *Crkva Svetog Jurja*, str. 2.

je, zahvaljujući plodnim površinama, naseljena još od prehistorije⁵⁸. U svakom slučaju crkva Sv. Jurja i objekt uz njezinu južnu stranu na samom rtu nalaze se u trostrukom okruženju, između plodnog i neplodnog dijela Marjana i mora.

Navodeći ovo pomišljam je li takav krajolik pogodan za podizanje hrama božici Dijani? Većina autora koji spominju hram na rtu Marjana, navodi da je on tu podignut u počast božici lova, a kao razlog navode da je Marjan bio šumovit. Neka druga funkcija Dijane, a ima ih više, nije ponuđena, osim što se dovodilo u pitanje je li njezin hram uopće postojao na ovom mjestu⁵⁹. Marasovići navode da: „... je mogla imati orijentacijsko značenje obilježavanja ulaza u salonitansku luku“ te da je „cijeli Marijan bio tada sveti gaj posvećen toj božici lova“⁶⁰. Ž. Rapanić pak dodaje: „Pomišljalo se svojedobno i na svjetionik s obzirom na rt Čiova, rt Marjana i susjednu salonitansku luku“⁶¹.

Pogled s ovog mjesta obuhvaća sjevernu stranu Glave Čiova i sjeverozapadni rt Brača od visine Milne do otprilike Splitske i Škripa, dok se prema zapadu vidi Kaštelanski zaljev sve do ispred Trogira, a na sjeveru sve do Kaštel Gomilice (sl. 13). S ovog se mjesta, dakle, ne vide brodovi koji dolaze iz pravca Salone ili, pak, iz pravca Splita i Stobreča (Epetiona), već oni koji se s jugoistoka približavaju prolazu između rta Marjana i

Sl. 10. Tlocrt objekata na rtu Marjana iz 1996. godine, prema: J., T. i M. Marasović.

⁵⁸ Predhistorija - Bambina glavica: F. BUŠKARIOL, Marginalije uz crkvu sv. Mihovila u Splitu, *Kulturna baština*, 18, Split, 1988, str. 18-19; antika: T. TURKOVIĆ, Prikaz hrvatskog prostora na Peutingerovoj karti - Dijanin hram na Marjanu u svjetlu novih spoznaja, u: *Zbornik Stjepana Gunjače i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1* (ur. T. Šeparović), Split, 2010, str. 128 i tamo navedena literatura.

⁵⁹ F. BUŠKARIOL, Marginalije, str. 22. – T. TURKOVIĆ, Prikaz, str. 128-129.

⁶⁰ J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - M. MARASOVIĆ, *Crkva Svetog Jurja*, str. 19.

⁶¹ Ž. RAPANIĆ, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*. Split, 2007, str. 27.

Sl. 11. Zračni snimak Marjana iz oko 1933. godine. Dobrotom Muzeja grada Splita.

Sl. 12. Zračni snimak Marjana oko 1960. godine. Dobrotom Muzeja grada Splita.

rta Glave Čiova, te oni koji dolaze iz pravca Trogira, Resnika i predjela do Kaštel Gomilice. Može se reći da je rt Marjana trosmjer pomorskih putova i to za brodove koji dolaze iz pravca *Salone* (NE), *Traguriona* (NW) i prostora od *Epetiona* (E) i sjeverozapadnog Brača. Brodovi koji plove iz pravca Splitskih vrata (S) vidjet će rt Marjana tek kada se upute prema sjeverozapadnom rtu Brača, a oni koji plove iz pravca Šolte i Drvenika, to jest Splitskog kanala (SW-W), ugledat će rt Marjana tek kad prođu samu Glavu Čiova⁶².

Ako prihvatimo pretpostavku da je hram Dijane bio na rtu, kao što to izričito navodi Lučić 1647. godine⁶³, a donekle podupiru i iskopavanja (vidi gore), onda bi taj hram mogao biti posvećen Dijani zaštitnici luka, brodova i pomoraca, a ne šuma i lova. Iako za rimsku božicu Dijanu, koliko mi je poznato, nema izravnih potvrda da je ona zaštitnica brodova, luka i mornara, neki izvori iz helenističkog razdoblja potvrđuju da je grčka Artemida, pored ostalih svojih funkcija, imala i onu koja je povezuje uz more. Tako na primjer u himni posvećenoj Artemidi (v. 39, 259) Kalimah (4./3. stoljeće pr. Kr.) naziva je nadglednicom i čuvaricom luka i putova. Apolonije Rođanin (3. stoljeće pr. Kr.) u Argonautici (v. 369-572) spominje Artemidu zaštitnicu brodova (νεοσσόος). Navodi se

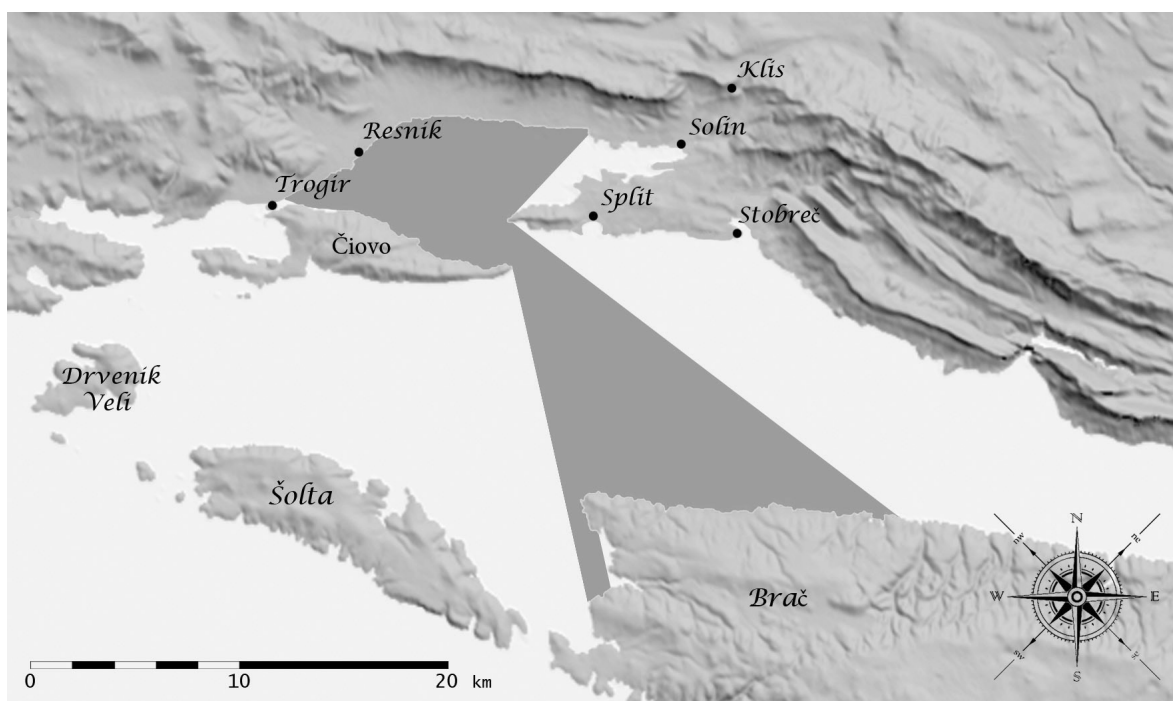
⁶² O trokrižjima antičkih cesta gdje se štovala Dijana Trivia vidi: T. TURKOVIĆ, Prikaz, str. 139.

⁶³ I. LUCIUS, *Historia di Dalmatia et in particolare delle città di Traù, Spalato e Sibenico*. Venezia, 1647, str. 4.

da joj je jedan od atributa morski rak, prikazan na njezinoj glavi⁶⁴. E. Witt u studiji o Izidi navodi: „...Hellenistic Isis, like Artemis, assumed the character of ‘Lady of the Ocean’. Like Artemis Limenitis, Limenoscopos, she had a particular regard for harbours. Like her she could control the winds that blew upon the waters...”⁶⁵. U jednom epigramu pjesnik Apolonid (živio u doba cara Tiberija, 14.-37.) opisuje kako ribar Menis daruje Artemidi luke (λιμενιτι Ἀρτεμι) trlju, oslića i čašu vina napunjenu do vrha s komadom suhog kruha u njoj⁶⁶. Njezine prikaze kao zaštitnice pomoraca nalazimo na helenističkim novcima. Na maloj nominali neubicirane jadranske Herakleje, na aversu je glava Artemide, a na reversu dupin i legenda HPA⁶⁷. Na novcu Magnetisa (Tesalija) Artemida je na reversu prikazana kako s lukom sjedi na pramcu broda (na aversu je glava Zeusa)⁶⁸, a na novcu Leukade (Akarnanija) Artemida je prikazana na aversu s *aplustre* (trofej sa trozubcem i sidrom koji je stajao na krmi broda), dok je na reversu pramac broda⁶⁹.

Sl. 13. Vidljivost s položaja crkve Sv. Jurja na rtu Marjana

Sve ovo može značiti da je na rtu Marjana stajao hram koji je bio važan antičkim pomorcima, ribarima i putnicima na brodovima. S ovog mjesta se ulazi ili izlazi iz *portus Salonitanus*. Riječ je o prekretnici: dolazak u sigurni

⁶⁴ B. AQUILINO - M. A. MARCHI, *Dizionario etimologico di tutti vocaboli usati nella scienze, arti e mestieri*. Vol. IV, (sv. Limentide), Milano, 1831, str. 36 gdje se navodi: „Limentis, Limentide (mit.) da λιμην, limen, porto. Epiteto di Diana, sinonimo di limenoscopo (λιμενοσκοπος, *limenoscopos*), come preside ai porti. La sua statua portava sulla testa un grancio marino. Callimac. Himn. In Dian. V. 39 e 259)

⁶⁵ E. WITT, *Isis in the ancient world*. Baltimore-London, 1971, str. 144. Jedan brodar iz Aterna (Pescara) bio član izijatičkog kolegija u Saloni: CIL IX 3337.

⁶⁶ R. W. PATON, *The Greek Anthology*. London-New York, 1927, str. 356-357.

⁶⁷ M. BONAČIĆ MANDINIĆ, Novac Herakleje u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinaku*, 81, Split, 1988, str. 68, 78.

⁶⁸ SNG, Denmark, Tessaly-Illyricum, New Jersey, 1982, br.153-154 (datiran 197.-147. pr. Kr.).

⁶⁹ SNG, Denmark, Epirus-Acarmania, New Jersey, 1982, br. 377-384 (datiran poslije 167. godine pr. n.e.)

zaljev, ili odlazak na otvoreno more, mjestu gdje se odlučuje, mjestu gdje se mora prinijeti dar ili održati molitva zahvalnosti za dobru plovidbu, dobar ulov i sigurno uplovljavanje u luku. Dijana kao božica nebeske svjetlosti prikazuje se i s bakljom pa je moguće da je na rtu Marjana bio svjetionik. Zato je moguće da su upravo Isejci u kasno helenističko doba podigli ovdje hram kojeg su kasnije preuzeli Salonitanci.

Za Artemidu Arnold Schachter navodi: „*It may be observed that her sanctuaries, different as they may be at first sight appear to be, also share the same common feature of being in areas of transition: near the juncture of land and water, as at Aulis, Halai Araphenides, Delos, Cape Artemision, Amarynthos...*“⁷⁰ „*Generally speaking, coastal Artemis sanctuaries tend to have the temple -- i.e. cult image -- facing out to the sea, wherever it is. -- I notice that in the Tabula Peutingeriana, of the six or seven 'Ad Dianams', only two are definitely coastal, although a third is near the coast and facing toward it.*“⁷¹

Plovidba između Isse i Salone i nazad

Za ovu sam priliku odabrao rutu *Issa – Salona - Issa* budući da je rana prošlost *Salone* blisko povezana uz *Issu*, osobito od 2./1. stoljeća pr. Kr. sve do podataka zabilježenih na sarkofagu Gaja Albucija Menippa čiji su članovi obitelji bili magistri u *Saloni* i *Issi*⁷². Dodamo li tome da je *Issa* imala flotu s kojom je Rimljanima često pomagala u raznim ratnim sukobima u prvoj polovini 2. stoljeća pr. Kr., ponekad i s 30 brodova⁷³, valja pretpostaviti je da je upravo maritimna i trgovačka aktivnosti Isse u periodu njezine samostalnosti i ekspanzije bila glavni pokretač procesa formiranja *Salone* kao središta kasnije provincije Dalmacije. Za razliku od Isse, gdje su pronađeni natpisi i monumentalna arhitektonska plastika iz kasnog republikanskog doba⁷⁴ (da ne spominjemo brojne pokretne nalaze), iz *Salone* takvih nalaza zasad nema⁷⁵. To ne znači da takvih spomenika u *Saloni* nije bilo, ali je indikativno s obzirom na obilje nalaza osobito iz 1. stoljeća. Moguće je stoga uzeti u obzir da je *Issa* od kraja 3. pa do kraja 1. stoljeća pr. Kr. bila glavna rimska pomorska postaja na našoj obali Jadrana.

⁷⁰ A. SCHACHTER, Policy, Cult, and the placing of Greek sanctuaries, u: *Les sanctuaires grecs* (ur. A. Schachter, J. Bingen), Vandœuvres-Genève, 1992, str. 50. O suprotnostima i dvosmislenostima Artemide vidi: S. SLAPŠAK, *Ženske ikone antičkog sveta*. Beograd, 2006, str. 67-71, 99-103. O povezanosti Artemide/Dijane s morem vidi: CH. DAREMBERG - EDM. SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*. Vol. 2/1, Paris, 1992, str. 149 (sv. Diana (Ἄρτεμις)). – *Lexicum iconographicum mythologiae classicae (LIMC)* 2, 1984, sv. Artemis. – L. PICCIRILLI, La sopracciglia di Artemis, *Civiltà classica e cristiana*, 2/3, Genova, 1981, str. 221-252.

⁷¹ Dio e-mail poruke koju je A. Schachter poslao B. Slapšaku 13. 2. 2012.

⁷² S. ČAČE, Manijski zaljev, Jadastini i Salona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 90-91, Split, 1999, str. 58-87. – B. KIRIGIN, Salona, str. 144-145. – N. CAMBI, Sarkofag Gaja Albucija Menippa, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 63-64, Split, 1962, str. 99-111.

⁷³ B. KIRIGIN, *Issa*. Zagreb, 1996, str. 48.

⁷⁴ Natpisi: B. GABRIČEVIĆ, *Issa* i njezin patron Q. Numerius Rufus, u: *Adriatica praehistorica et antiqua* (ur. V. Miroslavljević, D. Rendić-Miočević, M. Suić), Zagreb, 1970, str. 553-561. Nadvratnik hrama ili mauzoleja u: B. KIRIGIN, *Grčko-helenistička zbirka u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*. Split, 2008, str. 17.

⁷⁵ O nedostatku takvih nalaza u *Saloni* vidi: *Antička Salona*, Uvod (ur. N. Cambi), Split 1991, str. 10.

Sl. 14. *Moguće plovidbene rute Issa-Salona-Issa.*

Issa- Salona

Dva su pravca kojima se može ostvariti ova plovidba. Jedan je kada se iz Isse plovi prema Šoltanskom kanalu između zapadnog dijela Šolte, odnosno otoka Stipanska i Drvenika Velog, pa prema prolazu između rta Jelinac (pred uvalom Marina) i rta Okrug (Čiovo) ispred kojeg su otočići i grebeni (Kluda, Vela i Mala Piščena, Galera, Pijavica, Zaporinovac, Kraljevac i Sv. Fumija). Taj dio može se projedriti kada puše maestral ili jugo, a od zapadnog rta Čiova pa do Trogira, presijecajući uvalu Saldun i potom kroz kanal između Trogira i Čiova širok oko 90 m (danas kod mosta) stići do *Salone* samo kada puše maestral. Ta ruta duga je oko 39 NM i može se preploviti u najpovoljnijim uvjetima za oko 8 sati ako puše maestral preko dana, to jest od jutra do predvečerja. Otočići i hrđi između Šoltanskog kanala i onih ispred rta Okrug na Čiovu mogu predstavljati opasnost samo neiskusnim pomorcima.

Drugi pravac je kada se plovi od Isse preko Splitskih vrata (između Šolte i Brača) prema Glavi Čiova, koja se vidi prije rta Marjana⁷⁶, zatim kroz prolaz između Čiova i Marjana, a odatle ka *Saloni*. Ta ruta je za oko 5 NM kraća od prethodne, ali je problematičnija jer ako puše maestral teško je proći kroz prolaz između Glave Čiova i Marjana pogotovu ako puše jak

maestral i kada su i morske struje jače. Tada bi brod mogao dojedriti do Splita ili Stobreča (Epetiona) i onda čekati jutro pa po levantu stići do rta Marjana. Kad puše jugo prolaz je moguć, ali je teško okrenuti na istok prema *Saloni*. U tom slučaju treba nastaviti jedriti do Sicula (Resnika)⁷⁷ i tamo sačekati maestral da bi se stiglo do Salone (sl. 14).

Salona-Issa

Ako puše jugo najbolje je ploviti prema Trogiru, a potom do istočnog rta Čiova (Okrug), pa prema zapadnoj strani Drvenika Velog, gdje treba čekati maestral. Od Čiova se po jugu može ploviti prema zapadu ka rtu

⁷⁶ Rt Marjana se vidi tek kada se približite sjeverozapadnom rtu Brača.

⁷⁷ O antičkoj luci u Resniku (*Siculi*) vidi: Z. BRUSIĆ, *Resnik - hidroarheološka istraživanja*, (katalog izložbe) Kaštela, 2004. – I. KAMENJARIN - I. ŠUTA, *Antički Siculi*, (katalog izložbe), Kaštela, 2011.

Ploča (*promunturium Diomedis*), a potom prema Skradinu (*Scardona*) ili dalje prema Zadru (*Iader*). Od Drvenika Velog do Isse najpovoljnije je ploviti s maestralom u pola krme. Iz *Salone* do rta Marjana jugo je gotovo u krmu, no kod rta Marjana ono se susreće s jugom koje ulazi između rta Marjana i Glave Čiova; stoga je nemoguće proći taj prolaz već se plovidba mora nastaviti prema Trogiru. Po buri bi se moglo ploviti iz *Salone* ka *Issi* kroz prolaz između rta Marjana i Glave Čiova. Taj je prolaz nesiguran, jer tu bura mijenja smjerove s težištem okretanja prema Splitskim vratima. No, to bi iskusni kapetan mogao preći. Nadalje mu je vjetar do Splitskih vrata gotovo u krmu, a od Splitskih vrata do Isse gotovo slično, ali s druge strane krme. U toplijem dijelu godine bura rijetko puše pa je kada se stigne do rta Marjana, najbolje čekati da zapuše maestral i izaći kroz prolaz i ploviti put Splitskih vrata, a odatle ka *Issi*⁷⁸.

Umjesto zaključka

Sve u svemu, ploviti iz *Salone* ili uplovjavati u nju nije se moglo odvijati svakodnevno preko cijele godine kako se to nepromišljeno izjavljuje⁷⁹. Prekomorska plovidba trgovačkih brodova na duže udaljenosti odvijala se tijekom toplijeg dijela godine, obično od svibnja do listopada i to je u literaturi jasno obrazloženo⁸⁰. Na primjer: narudžba nekog antičkog sarkofaga, kakvih u *Saloni* ima priličan broj⁸¹, mogla je trajati mjesecima i nije mogla stići kad se to nekom prohtjelo. Nije se dogovarao dan, tjedan ili mjesec (kao što se to danas radi). Radi se o posve drugom mehanizmu koji tek trebamo otkrivati. Ta su luksuzna dobra, a radi se o oko 80-tak što cijelih što fragmenata sarkofaga, stizala u *Salonu* u rasponu od oko 100 godina, a kulminacija se zbila u periodu od 220/230 do 250 godine⁸². Da li je brod iz atenskih luka stizao u *Salonu* svake godine, a onda nastavio plovidbu za Akvileju gdje je, prema Cambiju, drugo najveće nalazište ovih sarkofaga na Jadranu? Jesu li u Atenu stizale narudžbe ili su, pak, sarkofazi ukrncani na brod koji ih je nosio na prodaju u važnije luke *Maditerana*? Jesu li, možda, u atenske luke stizali brodovi iz *Salone* i tamo ukrcavali narudžbe iz svog grada? Je li Gaj Utije bio jedan od inicijatora te pomorske trgovine?⁸³ Ono što također ne znamo je to je li *Salona* imala svoju trgovačku flotu i tko je njome upravljao. Ili je ta aktivnost bila prepuštena pojedincima kao što je Gaj Utije?

Obalna ili lokalna plovidba, kabotaža, mogla se odvijati preko cijele godine, ali zbog znatno težih i nepredvidivih vremenskih prilika tijekom

⁷⁸ Maestral ljeti počne lagano puhati s juga da bi po suncu skretao prema zapadu i sjeverozapadu.

⁷⁹ „Brodске су веже дневно функционирале између Salone i Akvileje, Ankone i Zadra, Salone i Aterna (današnja Peskara), te Salone i Sipunta (Manfredonija)“ u: M. ZANINOVIC, Mornarička postaja u *Saloni* i ispostava u *Phariji*, u: *Zbornik Tomislava Marasovića* (ur. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Split, 2002, str. 72.

⁸⁰ Vidi bilj. 39 i tamo navedenu literaturu.

⁸¹ N. CAMBI, *Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*. Split, 1988. - K. GLICKSMAN, *Internal and external*, str. 223.

⁸² N. CAMBI, *Atički sarkofazi*, str. 50-73.

⁸³ O nadgrobnom spomeniku Gaja Utija vidi: M. ABRAMIĆ, *Spomenici iz bedema stare Salone*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 50, Split, 1932, str. 56-64, Tab. V. - N. CAMBI, *Kiparstvo rimske Dalmacije*. Split, 2005, str. 12-14. Spomenik se datira u rano 1. stoljeće.

hladnijeg dijela godine (kraći dan, oblačno vrijeme, loša vidljivost, kiša, veliki valovi i jaki vjetrovi), ona se tada odvijala samo kada su to prilike dozvoljavale i/ili iz nužde, a one su bile rijetke⁸⁴. Zimi su se brodovi držali na suhom radi uobičajenih redovitih popravaka (danas bi se to nazvalo – godišnji remont).

Nadam se da su napomene koje sam ovdje iznio korisne i da će potaknuti daljnja istraživanja. Važno je istaknuti da pomorci nisu mogli točno predvidjeti kada će moći isploviti ili uploviti u neku luku, koliko će morati čekati na povoljno vrijeme za plovidbu i koliko će im vremena trebati da stignu na odredište, bez obzira što im je udaljenost bila poznata. Pogotovu je to problematično kada su u pitanju duge transjadranske ili sredozemne plovidbe. Isto tako vjerojatno će se o količini pomorskog prometa u *Saloni* više znati kada se kvantificira i kvalificira ono što je u *Saloni* stiglo izvana (kao što je to Cambi učinio za antičke sarkofage) i utvrdi ono što se sigurno proizvodilo u Saloni i na njezinu području utjecaja, te što se u rimsko doba iz Dalmacije izvozilo. Pomak je učinjen na primjeru *Isse* u doba samostalnosti grada (*polisa*)⁸⁵, kao i pri proučavanju ekonomije i trgovine rimske Dalmacije, pa tako i *Salone*⁸⁶. No, očito je da su za to potrebna temeljitija analitička istraživanja.

Dodatak

Podmorski arheološki nalazi koje je našao Vladimir Golubić, kustos Prirodoslovnog muzeja u Splitu, tijekom terenskog spongiološkog istraživanja 1968. i 1969. godine u Kaštelanskom zaljevu:

1. Čiovo. Uvala Sv. Mare gdje je znak razgraničenja granice između Splita i Trogira, na udaljenosti od oko 60 m od obale na kamenitom terenu na oko 4 m dubine ostaci antičkog brodoloma s amforama.
2. Čiovo. Rt Čiovo: Ispred samog rta na dubini od oko 10 m ostaci amfora tipa Lamboglia 2 u promjeru od oko 5 m. Radi se o manjoj niskoj hrpi polomljenih amfora povezanih biokalcifikatom ispod čega se nalaze cjelovite amfore vidljive na dubljjoj strani depozicije.
3. Marjan. Uvala Kašjun: Nedaleko male južne punte uvale (danas je to južni dio nasipa) proteže se na dnu počevši na 18 m dubine pa dalje prema zapadu do 30 m dubine podmorski prag visok od 2 do 10. Južni rub praga dubok je od 22 do 30 m. Na sredini praga nalazi se dio malog

⁸⁴ O opasnostima plovidbe Jadranom u hladnijem dijelu godine vidi: B. KIRIGIN - A. JOHNSTON - M. VUČETIĆ - Z. LUŠIĆ, Palagruža - The Island of Diomedes - Notes on Ancient Greek Navigation in the Adriatic, u: *BAR Int. ser.*, 2037, *A Connecting Sea: Maritime Interactions in Adriatic Prehistory* (ur. S. Forenbafer), Oxford, 2009, str. 147-150.

⁸⁵ B. KIRIGIN - T. KATUNARIĆ - L. ŠEŠELJ, Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 98, Split, 2005, str. 7-24. – B. KIRIGIN, Preliminary notes on some economic and social aspects of amphorae and fine ware pottery from Central Dalmatia, 4th – 1st BC, u: *Rimini e l'Adriatico nell'età delle guerre puniche* (ur. F. Lenzi), *Atti del Convegno Internazionale di Studi Rimini*, Musei Comunali, 25-27 marzo 2004, Bologna, 2006, str. 191-225.

⁸⁶ K. GLICKSMAN, *Internal and external*, str. 222-224.

olovnog sidra na dubini od 22 m te još jedan na samom kraju praga na dubini od oko 30 m.

4. Marjan. Točno južno od valobrana luke Instituta za oceanografiju i ribarstvo na udaljenosti oko 200 m od obale na dubini od oko 32 m nalazi se dio olovnog sidra težak oko 400 kg. Na njemu je bio natpis na latinskom. Vjerojatno je sve pod 3 i 4 kasnije nelegalno izvađeno jer nakon 1970. godine nije zapaženo s time da kraj podvodnog praga u Kašjunima nije pregledan.
5. Sustipanski bad. Pličina (brak) ispred rta Marjana. Na sjeveroistočnom rubu nalaze se ostaci trupa broda i veliki brončani čavli. Drugih nalaza nije bilo.
6. Marjan. Sjeverna strana iza rta Marjana, sjeverno od obale nekadašnjeg kamenoloma na udaljenosti od oko 150 m od obale na dubini od oko 30 m teret tegula i kamena pokriveni muljem, izgleda kao muljevita uzvisina dna visoka oko 1,5 m. Na istom prostoru dna na dubinama 24 do 32 m dosta pojedinačnih ulomaka i poneka cijela amfora različitih tipova (dalje sjeverozapadno su minska sidra i sajle od minskog polja postavljenog u II. svjetskom ratu).
7. Marjan, sjeverna strana rta i dalje prema uvali Bene: nastavlja se nad nalazište pod 6. Na udaljenosti od 150 m od obale, pa prema uvali Bene do 300 m od obale pojavljuje se strm kosi dio kamenitog dna. Pomični sediment na oko 18 m dubine prelazi u nepomični (kamenito dno koje nije pokriveno pomičnim sedimentom) uz nagli porast dubine od 27 m gdje počinje pomični sediment. Na cijelom tom prostoru nepomičnog dna nalaze se ulomci amfora. Na ovom prostoru nailazio sam i na ulomke obrađenog kremena lokalnog porijekla. Kao posebnost istaknuo bi nalaz okruglog diska od kremena promjera oko 14 cm, debljine oko 6 cm, koji je na jednoj strani u sredini imao urezani plitki kružni žljeb promjera oko 3-4 cm. Nažalost i ovaj sam nalaz ostavio na dnu.
8. Rt Rat (jugozapadni vrh Lore): na udaljenosti od oko 100 m na dubini od oko 4 m nalazi amfora prekrivenih muljem. Na površini vire rubovi polomljenih amfora dok je dio u mulju vjerojatno neoštećen.
9. Garifulin Galija blizu grebena Galija: sjeverno od Garifulina na dubini nešto većoj od 20 m nalazi se ostaci brodoloma (većinom polomljene amfore). Između tog nalazišta i Garifulina na dubinama od oko 10 do oko 17 m ima pojedinačnih amfora nedaleko jedna od druge.. Neposredno uz sjevernu stranu grebena ostaci antičkog brodoloma.
10. Brižine. Uz samu obalu nasuprot Barbarincu na dubini od oko 0,7 m nalazište amfora gotovo sasvim pokriveno sedimentom.

Zahvale

Naravno, prije svih bih se želio neizmjereno zahvaliti našem slavljeniku, Željku Rapaniću, koji je bio direktor Arheološkog muzeja u Splitu kada sam 1974. primljen za kustosa, gdje i danas (2012.) radim. To je svakako bio prijelomni trenutak u mojoj karijeri, trenutak koji sam još od studentskih dana sanjao. Od tada pa do danas, iako radimo na posve različitim temama, uvijek mi je bilo pravo zadovoljstvo biti s njim i to prvenstveno zbog njegovog istančanog znanja, odmjerenosti, osjećaja za detalj i želje da pomogne. To su povlašteni trenuci koji u ovom turobnom stanju u našoj struci čine da naš trud nije uzaludan i da je nekomu stalo do njega.

Nekoliko je prijatelja zaslužno što sam uspio zaokružiti ovu temu. Goran Borčić i Muzej Grada Splita bili su susretljivi i omogućili da ovdje objavim fotografije iz njihove arhive. Kolega Dinko Tresić Pavičić (d.o.o. Kaducej, Split) bio je ljubazan pomoći mi pri izradi karte vjetrova i plovnih puteva koji su ovdje po prvi put objavljeni. Posebno su bili dragocjeni razgovori s Brankom Pavazzom iz Hrvatskog restauratorskog zavoda u Splitu, inače poznatim jedriličarem s kojim sam u više navrata jedrio ovim prostorima kako u njegovom krstašu „Linoa“ tako i u mojoj „Lesni“, drvenoj barci s latinskim jedrom. Naš istaknuti prirodoslovac i svakako jedan od najboljih poznavaca podmorja Kaštelanskog zaljeva, Vladimir Golubić, umirovljeni ravnatelj Prirodoslovnog muzeja u Splitu, bio je, kao i uvijek, ljubazan dati podatke o podmorskim arheološkim nalazima koji su mu poznati u zaljevu (Dodatak), što će svakako biti od koristi kolegama koji se bave ovom problematikom. Kolege Baldassarre Giardina, ravnatelj Archemilia S.A.S. iz Bologne i Božidar Slapšak s Odjela za arheologiju u Ljubljani puno si mi pomogli komentirajući razne faze izrade ovog rada i oko nabave literature koja mi je nedostajala.

Ovaj prilog dio je rada na projektu „Adrias kolpos – identiteti i ekonomije Ilira i Grka na srednjodalmatinskim otocima“ kojeg financira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta RH.

This paper deals with the relationship between the sea and ancient Salona, an issue in maritime history that has not previously received any scholarly attention.

The paper first takes up the basic geography of the Bay of Salona (ancient *Portus Salonitanus* -- today known as the Bay of Kaštela) an elongated oval oriented E-W, approximately 10 nautical miles long and 3 nm wide. It is noteworthy that while for sailors the Bay of Split is much more favourable than the Bay of Salona, Salona's location has certain particular advantages. Situated on a river mouth, well protected, with abundant land (later the very productive *Ager Salonitanus*) as well as significant fish and shellfish resources, Salona has a better approach to the hinterland and to its immediate environs, including Split. Moreover, although the transport of goods from Split to Salona is twice as long by sea as by land (and consequently more dangerous), maritime transport is still more profitable, especially in the case of big, heavy cargos.

An examination of maps from the late 17th century and onwards makes it clear that the harbour of Salona is today buried by silt deposited by the river Jadro (ancient *Salon*). Upon these sediments there are now railroad tracks, roads, and bridges, as well as industrial and private buildings. It is estimated that the port's wharves were some 1.5 km long and that warehouses (*horrea*) and shipyards were probably located on the opposite (south) side of the river's delta.

Salona's harbour is well protected from highest waves. Strong winds come only from the northeast – the bora – mainly in colder periods, blowing down from the Dinaric Alps and the Klis pass (between Kozjak and Mosor mountains). This incidentally was the location, possibly, of a stronghold of the Delmatae in the 2nd and 1st century BC. Wind patterns in the Bay of Kaštela are presented in Fig. 7, which lists measurements taken over the last 29 years from stations at Kaštel Stari (near the sea) and Marjan hill above Split (176 m asl). These data indicate that during the ancient sailing season only modest winds blow in the bay; most of the time sailors could expect calm seas there.

The most dangerous part of any voyage from Salona starts at Vranjic peninsula (half a mile west of Salona) and some two miles towards Cape Marjan. This area is scattered with isles, underwater reefs and shallow waters that can be dangerous for slow, heavily-laden trade ships. The same is true when sailing to Salona. Thus it is not surprising that as early as the start of the 1st century AD Salona had a lighthouse service, the *praefectura phariaca Salonitana* (fig. 8), and may also have had some kind of a pilot service that would tow boats in and out of the port.

There are two entrances to the Bay of Kaštela. One is through a 1 mile-wide passage on the south side of the bay between Cape Marjan and Cape Glava on Čiovo island, and the other entrance is via the narrow channel at Trogir (ancient *Tragurion*) on the west end of the bay. Depending on wind and destination, either entrance could be traversed. The Trogir entrance was used mostly by ships coming or going towards the north Adriatic or towards the island of Issa (Vis), while ships bound

for Narona, the central Dalmatian islands, the south Adriatic or other, more distant ports used the bay's southern entrance.

Cape Marjan constitutes the most important position in the Bay of Kaštela. From as early as the 17th century the cape was thought to have been the location of an ancient sanctuary of Diana; it is mentioned and illustrated in the *Tabula Peutingeriana*. However, excavations of the early medieval church of St George and a building next to its south side on Cape Marjan's crest (20 m asl) do not provide much reliable evidence of any Roman sanctuary. It should be noted, though, that the masonry blocks are of Roman style, which indicates that the church was built with stones from an earlier building.

The prevailing opinion to the effect that the Cape Marjan sanctuary had to do with Diana, huntress and protector of wild animals, is questioned here. It is argued instead that, due to the position of the Cape - vital for mariners - and due to the fact that Issa in the Hellenistic period played an important commercial and political role in the area, the sanctuary played a different role. It is more plausible to believe that the sanctuary was built by the Isseians in the late 3rd/mid-1st century BC who dedicated it to Artemis the protector of the harbours, sailors and fisherman, and that later the sanctuary was maintained by Salona-based Romans.

The paper concludes with a description of how a boat with square sails might cross the sea from Issa to Salona and back under different wind conditions. Appendix (Dodatak) lists several relevant underwater sites from the Bay of Kaštela, previously unknown.

(translation by Branko Kirigin)